

Valtaa ja valintoja.

Karjalan kirkonarkistojen evakuoiminen talvi- ja jatkosodassa.

Anna Saarikko

Pro gradu -tutkielma

Suomen historia

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Tammikuu 2019

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

SAARIKKO, ANNA: Valtaa ja valintoja. Karjalan kirkonarkistojen evakuoiminen talvi- ja jatkosodassa.

Pro gradu -tutkielma
Suomen historia, 82 s.
Tammikuu 2019

Arkistojen rooli sotatilassa sekä niihin liittyvät vallankäyttö ja arvonmäärittäminen ovat aiheita, joita historian tutkimuksessa tai arkistotieteessä ei kovinkaan paljoa ole tutkittu. Etenkin sotatilaan liittyvä kiireellinen arvonmäärittäminen on ollut varsin vähäisesti esillä, vaikka esimerkiksi Suomen viime sodissa tällaista tapahtui useita kertoja. Tässä tutkimuksessa pohdin, minkälaista vallankäyttöä ja arvonmäärittäystä kirkonarkistojen evakuointiin talvi- ja jatkosodassa liittyi, ja minkälaisia tapahtumatyyppejä voidaan evakuoimisprosessissa havaita. Tutkimukseni pääpaino on Viipurin kaupungin evankelis-luterilaisissa kirkonarkistoissa, joiden avulla peilaan myös muiden Karjalan seurakuntien tapahtumia. Tutkimuksessani keskityn ennen kaikkea talvi- ja jatkosodan aikaisiin tapahtumiin, mutta jonkin verran ajallinen rajaukseni ylittää myös sotia edeltäneisiin ja seuranneisiin vuosiin.

Aineistona käytän Viipurin tuomiokapitulin pöytäkirjoja sekä lähetettyjen kirjeiden ja päätösten konseptikirjoja. Näiden ohella käytän myös aikalaiskuvauksia, seurakuntien työntekijöiden muistelmia tapahtuneesta ja kristillisen Kotimaa-lehden julkaisuja. Teoreettisena ohjenuorana toimivat hermeneuttinen analyysi sekä tyypittely, joidenka ohella keskeisiin käsitteisiin kuuluvat myös arkistotieteelliset termit vallasta ja arvonmäärittämisestä.

Tämän tutkimuksen pohjalta ilmeni, että vallankäyttöä ja arvonmäärittäystä esiintyi talvi- ja jatkosodan aikana monissa eri tilanteissa. Vaikka kirkonarkistoissa noudatettiinkin tuolloin voimassa olleita lakeja ja ohjeita, myös yksilölliset arvot ja valinnat vaikuttivat siihen, mitä kaikkea arkistoinnista lopulta onnistuttiin pelastamaan. Vastakkainasetteluja esiintyi esimerkiksi silloin, kun vanhin, käytöstä poistunut arkistoinnista lähetettiin heti turvaan sodan jaloista, mutta jatkuvasti käytössä olleet asiakirjat pidettiin lähellä sotatoimialuetta tuhoutumisen uhallakin. Asiakirjojen tapahtumapoluissa voidaan erottaa viisi erilaista päätyyppiä: turvaan vieminen jo ennen sotaa, evakuoiminen sotatilan aikana, piilottaminen, tuhoutuminen ja menettäminen vihollisen käsiin. Lisäksi on mahdollista, että joitakin asiakirjoja on kadonnut, mikä näin ollen muodostaisi kuudennen tapahtumatyyppin, mutta käytännössä etenkin talvisodan kohdalla voidaan puhua viidestä päätyypistä.

Asiasanat: talvisota, jatkosota, arvonmäärittäminen, valta, vallankäyttö, arkistoteoria, kirkko, kirkonkirjat, seurakunta, kirkonarkisto, tuomiokapituli, Viipuri, Karjala, evakuoiminen

Sisällys

1. Johdanto.....	1
1.1. Tutkimuskysymykset ja aiheen rajausta.....	1
1.2. Metodologia ja keskeiset käsitteet.....	3
1.3. Aineisto.....	8
1.4. Aikaisempi tutkimus.....	9
2. Evakuoinnin ja Karjalan kirkkohistorian tausta.....	12
2.1. Kirkkohistoriaa.....	12
2.1.1. Kirkko ja kristinusko Karjalassa.....	12
2.1.2. Viipurin seurakuntien historiaa.....	13
2.1.3. Kirkolliset arkistot ja asiakirjat.....	14
2.2. Evakuoiminen.....	16
2.2.1. Valtion evakuointisuunnitelmia ja lainsäädäntöä ennen sotaa.....	16
2.2.2. Miten kirkko oli varautunut sotaan ja evakuoimiseen.....	19
3. Talvisodan aika.....	22
3.1. Kohti arkistojen evakuointia. Varhainen asiakirjojen suojelu syksyllä 1939.....	22
3.2. ”Käytännössä tarvittava arkisto-osa seurasi tuomiokapitulia sen mukana”: Arkistojen tapahtumatyypit sodan syttyessä.....	29
3.3. Kirkonkirjojen etsintä ja selvitystyö.....	35
3.4. Vallankäytön seuraukset ja menetetyn aineiston merkitys.....	40
4. Jatkosodan aika.....	46
4.1. Väli rauhan aika ja jatkosodan syttyminen.....	46
4.2. Paluu Karjalaan.....	50
4.3. Lähtö Karjalasta.....	57
4.4. Siirtoseurakuntien lakkautus ja kirkonkirjojen siirrot sodan jälkeen.....	64
5. Valtaa ja valintoja.....	69
Lähteet.....	75

1. Johdanto

Kirkonkirjat sekä muut kirkolliset asiakirjat muodostavat merkittävän osan suomalaista historian tutkimusta ja kulttuuria. Kirkon arkistoaines on toiminut kattavana väestörekisterijärjestelmänä usean sadan vuoden ajan ja kirkollisista asiakirjoista on ollut saatavilla monenlaista tietoa esimerkiksi vihityistä, kastetuista ja kuolleista seurakuntalaisista. Kirkonkirjoja on käytetty säännöllisesti jo viimeistään 1600-luvulta lähtien ja niitä käytetään edelleen niin kirkon jäsenmäärien seurannassa, sukututkimuksessa kuin myös tieteenteossa esimerkiksi historian tutkimuksen parissa.¹ Kirkollisten arkistojen keskeinen rooli suomalaisessa väestökirjanpidossa ja historian tutkimuksessa näkyi hyvin myös viimeisten sotiemme aikaan, jolloin niitä, kuten myös monien muiden arkistojen aineistoja, lähdettiin evakuoimaan luovutetusta Karjalasta nykyisen Suomen puolelle.

Talvi- ja jatkosotaa edeltäneinä vuosina Suomessa oli tehty useita evakuointisuunnitelmia erityisesti Karjalaa koskien, sillä mahdolliseen sotaan tai muihin poikkeusoloihin oli lainsäädännön ja valtion määräysten osalta jonkin verran varauduttu jo itsenäisyyden alkuvuosista lähtien.² Varhaiset evakuointisuunnitelmat käsittelivät jonkin verran myös arkistojen suojelua, koska niissä säilytettiin paitsi kulttuurihistoriallisesti arvokkaita myös viranomaistoiminnan kannalta tärkeitä asiakirjoja. Näistä arkistoista yksiä huomattavimpia olivat kirkolliset arkistot, joiden evakuoimiseen ja suojeluun vaikuttivat yleisten evakuointisuunnitelmien ja arkistolainsäädännön ohella myös kirkolliset lait ja ohjeistukset sekä yksittäisten seurakuntien toiminta. Kirkon arkistojen evakuointi sodan jaloista näyttäytyy Suomen historian ja arkistotieteen kentällä hyvin poikkeuksellisen tapahtumaketjuna, johon kytkeytyi monenlaisia arvoja ja vallankäytön hetkiä.

1.1. Tutkimuskysymykset ja aiheen raja

Tutkimuksessani pyrin selvittämään, mitä Viipurin evankelis-luterilaisen kirkon arkistoille tapahtui, minkälaista vallankäyttöä ja arvonmäärittystä niihin liittyi ja miten evakuoiminen kaiken kaikkiaan eteni. Keskeisessä osassa aiheen tutkimisessa on arkistotieteellinen käsitys vallasta ja vallankäytöstä sekä hermeneuttinen analyysi, jota olen käyttänyt tärkeänä ohjenuorana aineiston analysoinnissa. Viipurin ohella sivuan tutkimuksessani jonkin verran myös Karjalan muiden evankelis-luterilaisten

¹ Niemelä 1991, 5, 27; *Evankelis-luterilaiset seurakunnat*.

² Hiltunen 2005, 7; Ahokas 2004, 9.

seurakuntien toimintaa, koska niiden yhteistyö ennen kaikkea tuomiokapitulin kanssa oli merkittävää ja niiden avulla on mahdollista peilata Viipurin kirkollisten arkistojen toimintaa.

Pidän arkistojen evakuoimisprosessia tutkimisen arvoisena muun muassa siitä syystä, että sitä ei ole kovinkaan paljoa käsitelty suomalaisessa historian tutkimuksessa, arkistotieteessä tai muissakaan tieteissä, kuten ei myöskään kansainvälisellä tutkimuskentällä. Vaikka arkistojen ja erilaisten muistiorganisaatioiden rooli tiedon tuottajana ja säilyttäjänä onkin tunnustettu jo pitkään, aihetta ei nähdäkseni ole tutkittu tarpeeksi sodan tai muiden poikkeusolosuhteiden osalta, olipa kyseessä sitten kirkolliset arkistot tai arkistot yleisesti.³ Lisäksi kirkonkirjojen keskeinen asema suomalaisessa historian tutkimuksessa, väestörekisterijärjestelmässä ja koko yhteiskunnassa puoltaa mielestäni aiheen tutkimista Suomen historian näkökulmasta. Arkistojen kohtaloita sotatilassa ja siitä johtuvaa kiireellistä arvonnäytystä ei myöskään ole kovinkaan paljoa tutkittu, minkä vuoksi aihe on nähdäkseni merkittävä myös arkistotieteen näkökulmasta.

Olen rajannut tutkimukseni ajallisesti varhaisten evakuointisuunnitelmien laatimisajankohdasta 1930-luvulta 1940-luvun loppuun, jolloin siirtoseurakunnat lakkautettiin.⁴ Tutkimuksen alkupuolella esittelen lyhyesti Karjalan kirkollisen elämän vaiheita myös ennen 1900-lukua ja sivuan jonkin verran sota-ajan jälkeisiä vuosia niiltä osin, kun lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto muodostettiin, koska kirkonarkistojen evakuointiin vaikuttivat yhtä lailla sotaa edeltäneet tapahtumat, ja myös sotien jälkeiset vuodet ovat olleet merkittäviä. Näistä taustoista huolimatta tutkimukseni pääpaino on kuitenkin ennen kaikkea talvi- ja jatkosodan ajassa.

Maantieteelliseksi alueeksi olen rajannut Viipurin kaupungin siitä syystä, että se on ollut pitkään Karjalan kirkollisen elämän keskus ja siellä seurakuntien toiminta on myös ollut hyvin monipuolista. Lisäksi tuomiokapitulin sijainti Viipurissa puolsi kaupungin valintaa tutkimuksen aiheeksi, sillä tuomiokapitulin arkisto muodosti tärkeän kokonaisuuden Karjalan kirkollisten arkistojen joukossa. Päätin rajata tutkimukseni ainoastaan evankelis-luterilaisten seurakuntien arkistoihin ja jättää ortodoksiset vähemmälle huomiolle yksinkertaisesti siitä syystä, että ortodoksiset mukaan luettuna

³ Blouin & Rosenberg 2011, 140–141.

⁴ Murtorinne 1995, 246.

aiheesta olisi todennäköisesti tullut niin laaja, ettei sellainen olisi tässä tutkimuksessa mielekästä. Mahdollisesti jossakin laajemmassa tutkimuksessa olisi kannattavaa käsitellä Karjalan ortodoksistakin kirkkoa, jonka arkistoista huomattava osa tuhoutui, kuin myös esimerkiksi Petsamon seurakuntia arkistoineen, jotka olen myöskin joutunut tästä tutkimuksesta rajaamaan pois, vaikka niidenkin evakuoimiseen liittyi monia värikkäitä vaiheita.⁵

1.2. Metodologia ja keskeiset käsitteet

Tutkimukseni tärkeänä metodisena ohjenuorana toimii *hermeneuttinen analyysi*, koska tarkoitukseni on pyrkiä syvällisesti ymmärtämään, miksi kirkko, valtiovalta ja yksittäiset ihmiset toimivat niin kuin toimivat. Eri tahojen teoista ja päätöksistä tekemieni tulkintojen pohjalta pyrin rakentamaan suuremman kokonaisuuden, joka kuvaa vallankäyttöä evakuoimisprosessin aikana. Vaikka hermeneuttista analyysia on käytetty paljon etenkin taiteiden ja kulttuurien tutkimuksessa, se on käyttökelpoinen myös historian tutkimuksessa, joka pohjimmiltaan on merkityksenantoa, jatkuvaa tulkintojen tekemistä ja halua ymmärtää menneisyyttä. Sinällään hermeneutiikka ei ole historian tutkimuksen tutkimusmenetelmä, mutta tietynlaista metodologista tutkimusotetta voidaan kuvata hermeneuttiseksi lähestymistavaksi.⁶ Tutkimuksessani teen kaiken aikaa talvi- ja jatkosodan aikaisista tapahtumista erilaisia tulkintoja, jotka voivat poiketa toisten tutkijoiden tekemistä tulkinnoista. Oikeastaan eräänlaisia tulkintoja arkistojen suojelun osalta voi tehdä monissa eri vaiheissa, kun esimerkiksi pohditaan, minkälaisia suojelumääräyksiä kirkon ylin johto antoi, mitä näiden määräysten antajat niillä tarkoittivat, miten kirkkoherrat, jotka välittivät määräykset seurakunnilleen, tulkitsivat ne, ja miten määräyksiä tulkittiin paikallisella tasolla.

Koko tutkimusprosessin ajan olen pitänyt tärkeänä pohtia, miten luen käyttämiäni lähteitä, miten juuri minä ne ymmärrän ja minkälaisia tulkintoja niistä muodostan. Samalla tiedostan, että tekemäni päätelmät ovat aina yhdenlaisia tulkintoja lukuisien muiden tulkintojen joukossa. Vaikka pyrinkin hermeneuttisen kehän kautta tulkitsemaan ensin pieniä yksityiskohtia ja niiden kautta suurempia kokonaisuuksia, on mahdollista, että joku toinen tulkitsee ne joskus toisella tavalla. Samalla pyrin tiedostamaan oman roolini historian tutkijana, joka tarkastelee asioita oman aikakautensa ja kulttuurinsa

⁵ Savinainen 1997, 9–16; *Ortodoksiset kirkonarkistot*.

⁶ Vuolanto 2007, 311.

sisältä eikä koskaan täysin pääse ”samaistumaan” tutkimuskohteeseensa.⁷ Aiemmin hermeneutiikassa ja myös historian-, kulttuurien- ja taiteiden tutkimuksessa haluttiin häivyttää tutkijan oma kokemusmaailma, mutta nykyisin tiedostetaan, että tällainen ei yksinkertaisesti ole mahdollista.⁸ Hermeneutiikan oppi-isänä tunnettu saksalainen filosofi Hans-Georg Gadamer onkin osuvasti todennut, että jokaisen nykyisyyden täytyy kirjoittaa historia uudelleen, mikä kuvastaa hyvin historiantutkijan asemaa osana omaa aikakauttaan.⁹ Tulkinnat, joita teen esimerkiksi vallankäytöstä, ovat vain yhdenlaisia tulkintoja, joihin oma kokemusmaailmani on keskeisesti vaikuttanut.

Erityisesti talvisotaa käsittelevässä luvussa aineistoni analysoinnissa keskeinen käyttämäni metodi on *tyypittely*. Lyhyesti tällä tarkoitetaan sitä, että pyrin löytämään aineistostani tietynlaisia havainnollistavia tyyppejä, jotka kuvaavat kirkonarkistojen toimintaa tietyissä tilanteissa. Vaikka seurakuntien arkistot kokivatkin hyvin erilaisia kohtaloita, joitakin tiettyjä keskenään samankaltaisia tyyppejä on havaittavissa: mitkä tuhoutuivat, mitkä oli ehditty siirtää alun alkaenkin turvaan, mitkä evakuoitiin sodan aikana, mitkä piilotettiin ja niin edespäin. Kiintoisaa on, että jotkin näistä toimintatavoista toistuivat myös jatkosodassa, vaikka lähtötilanne ei ollutkaan samanlainen kuin talvisodassa. Olen tutkimuksessani pyrkinyt siihen, että aineisto on myös riittävän laaja, jotta siitä voidaan tehdä yleistyksiä, mikä oli vastaavasti yksi syy aiheen rajaamiseen juuri Viipuriin.¹⁰

Tutkimusotteeni on jossakin määrin *emansipatorinen*. Käsite liittyy alkujaan saksalaisen filosofin Jürgen Habermasin käyttämään käsitteeseen *emansipatorinen tiedonintressi*, jolla tarkoitetaan perinteen kahleista ja yhteiskunnallisesta pakotuksesta vapautumista. Tiedonintressi puolestaan on läheisessä yhteydessä hermeneuttiseen tieteenfilosofiaan.¹¹ Avaamalla sota-ajan tapahtumia tutkimukseni voi mahdollisesti vaikuttaa siihen, kuinka arkistojen suojeleminen nykyisin tai lähitulevaisuudessa tehtäisiin jonkinlaisten poikkeusolojen aikana. Tutkimuksessani emansipatorisuuden käsite liittyy kriittiseen yhteiskunnalliseen tarkasteluun, koska sota-ajan tapahtumista on voinut ”ottaa oppia” sekä tapahtumahetkellä että myöhempinä vuosikymmeninä. Talvisodan tapahtumat johtivat siihen, kuinka arkistoja jatkosodassa suojeltiin, kun taas sota-aikaa seuranneina

⁷ Hemming 2003; Vuolanto 2007, 310.

⁸ Gadamer 2004, 210.

⁹ Tontti 2005, 41–52.

¹⁰ Eskola & Suoranta 1998, 182–186.

¹¹ Kannisto 2002, 367–373.

vuosina koko arkistoala kehittyi merkittävästi ja arkistojen suojeleminen otettiin entistä paremmin huomioon sekä oman maan tapahtumien että kansainvälisten vaikutteiden ansiosta. Luonnollisesti tämä taas liittyy asioiden tulkintaan yhdenlaisesta näkökulmasta, mikä korostaa hermeneuttisen analyysin merkitystä tutkimuksessani.

Emansipatorinen tutkimus on toisinaan kantaaottavaa ja haluaa vaikuttaa vallitseviin asiantiloihin, ja nähdäkseni myös sota-ajan tapahtumia on mahdollista peilata nykypäivään. Historian kautta voidaan tarkastella sitä, miten arkistoja on ennen suojeltu, ovatko jotkin virheet vältettävissä tai pystyttäisiinkö samanlaista asiakirjojen pelastusoperaatiota poikkeusolojen aikana järjestämään nyky-Suomessa. Miten vastaava operaatio onnistuisi esimerkiksi yhteiskunnallisen kuohunnan keskellä digitaalisessa maailmassa? Kyse on ennen kaikkea tulkinnoista ja kriittisestä pohdinnasta, jota jo sota-aikana tehtiin, kun mietittiin, mitkä asiakirjat haluttiin säästää jälkipolville.

Tämä pohdinta liittyi voimakkaasti *valtaan* ja *vallankäyttöön*, jotka ovat tutkimukseni kannalta merkittäviä arkistotieteen käsitteitä. Vaikka valta voi toisinaan olla myös yhden ihmisen käsissä, usein sen on katsottu liittyvän johonkin organisaatioon, kuten tässä tapauksessa kirkkoon.¹² Vallan rooli erilaisissa arkistoissa on sikäli kiintoisa, että evankelis-luterilainen kirkko on yhdenlainen arkistonmuodostaja monien muiden joukossa; joissakin tapauksissa valta on liittynyt puhtaasti arkistopuoleen, kun taas toisinaan alan viranomaispuoli ja asiakirjahallinta ovat olleet osana vallan rakentumisessa.¹³ Usein arkistotyöntekijöiden valta näkyy esimerkiksi seulontatilanteissa, joissa vaikutetaan siihen, mitä kaikkea aineistosta säästetään ja minkälainen otanta päätyy vaikkapa historian tutkijoiden käsiin.¹⁴ Talvi- ja jatkosodan tapauksessa vallankäyttö liittyi usein tilanteisiin, joissa kiireisellä aikataululla jouduttiin miettimään, mitkä asiakirjat haluttiin varmasti siirtää turvaan ja mitkä jouduttiin jättämään pommitusten armoille, mikä on varsin mielenkiintoinen vallankäytön ilmentymä.

Valtaa on käsitellyt myös kamerunilainen arkistotieteilijä Achille Mbembe, joka on teoksessaan *The power of the archive and its limits* pohtinut arkistonhoitajan vallankäyttöä erityisesti seulonnan ja arvonmäärityksen näkökulmasta. *Seulonnalla*

¹² Ylikangas 2015, 152.

¹³ Henttonen 2015, 40–41.

¹⁴ Henttonen 2015, 74.

tarkoitetaan toimenpiteitä, jotka tähtäävät asiakirjallisten tietojen määrälliseen hävittämiseen. Toisinaan seulonta tarkoittaa myös laajempaa yläkäsitettä, jonka alle muun muassa arvonmääritys lukeutuu.¹⁵ Vaikka arkistoissa tehty seulonta ei olekaan tutkimuksen kannalta kovin olennaista, Mbemben käsitykset vallasta korostuvat hyvin pohdittaessa esimerkiksi, miksi vanhemmille kirkonkirjoille määrättiin erilaista suojelua kuin nuorille, tai miksi yksittäiset seurakunnat eivät pyynnöistä huolimatta suojelumääräyksiä noudattaneet.¹⁶ Näissäkin tapauksissa arvonmääritys ja siihen liittyvät valinnat ovat olleet suurista organisaatioista huolimatta loppujen lopuksi yksittäisten ihmisten käsissä, mikä entisestään korostaa vallankäytön monitasoista luonnetta.

Valta liittyy seulonnan ohella keskeisesti myös *arvonmääritykseen*, joka on ”asiakirjahallinnan tehtäväalue, johon kuuluu joukko erilaisia tutkimus-, analyysi-, arviointi- ja päätöksentekotoimintoja”. Suomessa arkistolaitos on kansainvälisten linjausten mukaisesti määritellyt arvonmäärityksen ”asiakirjatiedon elinkaarihallinnan prosessiksi, jossa määritellään asiakirjatiedon säilytysarvo ja siihen perustuva säilytysaika”.¹⁷ Arvonmääritys on hyvin hankala käsite arkistotieteessä, koska se liittyy seulontaan ja koska keskustelua asiakirjojen säilytysajasta, säilyttämisestä ja hävittämisestä on käyty jo pitkään arkistotieteen kentällä. Monet arkistotieteilijät ovat myös kuvailleet arvonmäärityksen osaksi pitkäaikaista prosessia, joka usein pohjautuu yhteiskunnassa vallitseviin lakeihin ja ohjeistuksiin.¹⁸ Esimerkiksi Iso-Britannian Kansallisarkisto on määritellyt arvonmäärityksen ”prosessiksi, jossa erotetaan pysyvästi arvokkaat asiakirjat arvottomista niin, että jälkimmäinen voidaan hävittää. Asiakirjat voivat olla eri tavoilla ja eri määrin arvokkaita organisaatiolle, mikä vaikuttaa niiden säilytysaikaan.”¹⁹

Käsitys pitkäkestoisesta harkintaprosessista ei kuvaa juurikaan sota-ajan tilannetta, sillä olipa kyseessä sitten syksyllä 1939 tehty arvonmääritys tai asiakirjojen mukaan ottaminen pommitusten keskellä, kyseessä on joka tapauksessa ollut varsin lyhyt ajanjakso eikä asiakirjojen arvoa ole ehditty pitkällä aikavälillä puntaroimaan. Tästä huolimatta kyse on mielestäni arvonmäärityksestä, koska asiasta päättäneet henkilöt

¹⁵ Lybeck et. al. 2006, 264.

¹⁶ Mbembe 2002, 20; Nuorteva & Happonen 2016, 179.

¹⁷ Arkistolaitos, 2011; Lybeck et. al. 2006, 56.

¹⁸ Valtonen 2015, 93–98.

¹⁹ *What is appraisal*, 2013; Ks. myös Valtonen 2015, 97.

ovat olleet tietoisia siitä, että asiakirjat, joita ei viety turvaan, todennäköisesti menetettäisiin. Vaikka tilanne ei ollut lähimainkaan samanlainen kuin rauhan aikana, arkistosta vastaavat henkilöt joutuivat silti päättämään, mitkä asiakirjat ovat arvokkaampia kuin toiset. Arvonmäärittelyn perustana käytettiin myös samanlaisia kriteerejä kuin nykyisinkin, kuten asiakirjojen ikää tai tärkeyttä viranomaistoiminnalle, mikä yhtä lailla puoltaa arvonmäärittely-termin käyttöä. Arvonmäärittelyyn läheisesti liittyvä käsite *elinkaari* on myös taustalla tutkimuksessani, sillä siirto Karjalasta nykyisen Suomen puolelle on varsin merkityksellinen taitekohta asiakirjojen elinkaaren aikana, vaikkakaan ei tutkimukseni pääteema. Suomessa Kansallisarkiston määritelmän mukaan elinkaari tarkoittaa asiakirjan vaiheita laatimisesta hävitykseen tai pysyvään säilytykseen, ja näistä etenkin hävitys- ja säilytysvaihe nousevat esiin tutkimuksessani.²⁰

Näiden ohella keskeisiin käsitteisiin kuuluvat *kirkonkirjat*. Suomen kirkolliset asiakirjat voidaan jaotella yleensä kolmeen pääryhmään eli väestörekisteri-, hallinto- ja talousasiakirjoihin, joista kirkonkirjat tarkoittavat yleensä näistä ensimmäistä.²¹ Laajemmin kirkonkirjat ovat kuitenkin käsite, joille on ollut ajasta ja paikasta riippuen useita erilaisia määritelmiä. Nykyisen kirkkolain mukaan kirkonkirjoilla voidaan tarkoittaa kirkon yhteistä jäsenrekisteriä, jota pidetään yllä automaattisen tietojenkäsittelyn avulla sekä manuaalisia kirkonkirjoja, joihin kuuluvat ”ennen vuotta 2005 pidetyt perhelehdet ja luettelot kastetuista, rippikoulun käyneistä ja konfirmoiduista sekä henkilöistä, joiden avioliiton esteistä on toimitettu tutkinta, avioliittoon vihityistä, kuolleista ja haudatuista, muuttaneista, kirkosta eronneista ja kirkkoon liittyneistä”.²²

Manuaalisia kirkonkirjoja ovat myös ennen uskontokuntien jäsenrekistereistä annetun lain (614/1998) voimaantuloa pidetyt kirkolliset väestörekisterit ja niihin kuuluvat asiakirjat. Vielä sota-aikana Suomen kirkonkirjat olivat osa virallista väestörekisteriä, mutta vuoden 1999 jälkeen ne ovat toimineet vain seurakunnan omana jäsenrekisterinä.²³ Kirkonkirjojen määrittelyssä kiintoisia ovat myös kansainväliset näkemykset, sillä esimerkiksi Mbembe on luokitellut kirkolliset asiakirjat yksityisiksi ja erillisiksi valtion viranomaisten arkistotoiminnasta, kun taas Suomessa niiden on nähty

²⁰ Lybeck et. al. 2006, 260.

²¹ *Seurakuntien arkistot*.

²² Kirkkolaki 26.11.1993/1054.

²³ *Seurakunnan arkiston tehtäväluokitus, arkistosääntö ja arkistonmuodostussuunnitelma*.

muistuttavan enemmän julkisia arkistoaineistoja.²⁴ Kirkonkirjojen ohella käsittelen tutkimuksessani myös muunlaisia kirkollisia asiakirjoja, kuten piispan yksityisen arkiston materiaaleja ja joitakin pöytäkirjoja, mutta kirkonkirjat ovat kuitenkin keskeisessä roolissa tutkimuksessani ja muodostavat merkittävän osan kirkon arkistoaineksesta, jonka suojelemiseksi sota-aikana tehtiin paljon töitä.

Tärkeä termi tutkimuksessani ovat myös *siirtoseurakunnat*, joilla tarkoitetaan kaikkia alueensa kokonaan tai suurimmaksi osaksi menettäneitä seurakuntia talvi- ja jatkosodassa. Asiaa jo sota-aikana käsitelty, Viipurin tuomiokapitulin varatuomari Pauli Piispanen katsoi, että käytännön tasolla siirtoseurakunta määrittyi sen mukaan, oliko kyseisen seurakunnan kirkko jäänyt rajan taakse.²⁵ Olen myös itse päätenyt tutkimuksessani käyttämään sanaa siirtoseurakunta, koska nähdäkseni se kuvaa hyvin Karjalasta siirrettyjen seurakuntien luonnetta, ja se on myös termi, jota jo sota-aikana käytettiin – myös silloin, kun seurakunnat jatkosodassa väliaikaisesti palasivat luovutetulle alueelle.²⁶

Lisäksi olen erityisesti jatkosotaa käsittelevässä luvussa päättänyt puhua *aseveljeydestä* Saksan kanssa enkä esimerkiksi liittolaisuudesta tai vain taistelusta yhteistä vihollista vastaan. Niin kutsutusta ajopuuteoriasta, jota sotien jälkeisinä vuosina melko ahkerasti käytettiin, on jo jonkin aikaa sitten suomalaisessa historian tutkimuksessa luovuttu, koska niin monet lähteet todistavat Suomen ylimmän johdon tietoisesti lähteneen yhteistyöhön Saksan kanssa. Aseveljeys on myös niin vakiintunut ja Suomen ja Saksan välejä osuvasti kuvaava käsite, ettei muunlaisen käyttäminen olisi edes mielekäästä.²⁷

1.3. Aineisto

Yksi tärkeimmistä käyttämistäni arkistolähteistä on Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto, jonka asiakirjat sijaitsevat nykyään Kansallisarkistossa Mikkelin toimipaikassa. Tuomiokapitulin aineistoihin kuuluvat muun muassa sota-aikaiset pöytäkirjat, lähetettyjen kirjeiden ja päätösten konseptikirjat sekä kiertokirjeet, joita tuomiokapituli lähetti seurakunnille esimerkiksi jumalanpalvelusten yhteydessä luettavaksi. Näiden ohella käytän useita muita alkuperäislähteitä, jotka tavalla tai toisella liittyvät Karjalan kannasta koskeviin evakuoitus suunnitelmiin. Myös monet

²⁴ Mbembe 2016, 19; Hiltunen 2005, 5.

²⁵ Kansanaho 1985, 362.

²⁶ Ripatti 2014, 114.

²⁷ Jokipii 1977, 3–17.

aikalaiskuvaukset ovat osa aineistoani, kuten Emil Koposen ja Eero Viitasen kuvaus sota-ajan Viipurista, väestölaskennalliset ja muut tilastolliset tiedot sekä esimerkiksi julkaistut kristillisessä Kotimaa-lehdessä, joka ilmestyi ensimmäisen kerran vuonna 1905 ja ilmestyy samannimisenä edelleenkin.²⁸ Jonkin verran käytän myös tuomiokapitulien toimijoiden, kuten piispa Loimarannan ja Salomiehen myöhemmin luomaa aineistoa, kuten muistelmia evakuoinnista ja Karjalasta, jotka nähdäkseni auttavat paremmin ymmärtämään päätöksentekoa ja tapahtumien kulkua.

Tämän ohella tutkimukseni rinnalla kulkevat eri aikoihin laaditut arkistonhoitoa, väestönsuojelua ja kirkon toimintaa koskevat lait ja päätökset. Näistä laeista varhaisin on vuoden 1869 kirkkolaki, mutta muutoin suurin osa ajoittuu 1930-luvulle, jolloin laadittiin esimerkiksi evakuointiohjeet, joita talvisodan aikana sovellettiin. Näiden lakien varassa kirkon työntekijät sota-aikana toimivat ja osa niistä on myös nykyisten arkisto- ja väestönsuojelulakien taustalla. Aika ajoin pyrin vertaamaan näiden lakien ja ohjeiden sisältöä nykyisenlaiseen arkistolainsäädäntöön osoittaakseni, kuinka huomattavia jotkin erot näiden välillä ovat.

Vaikka tutkimukseni aihe ei ole erityisen tulenarka, olen silti pyrkinyt ottamaan joitakin eettisiä seikkoja huomioon. Esimerkiksi ne henkilöt, joita mainitsen nimeltä, ovat pääosin jo kuolleita valtion virkamiehiä, kirkkoherroja ja yksittäisten seurakuntien pappeja, joten heidän nimeltä mainitseminen ei ole erityisen ongelmallista. Toisin kuin esimerkiksi evakkojen ja kirkonkirjoissa mainittujen henkilöiden tapauksessa, joidenkin kirkon työntekijöiden nimeäminen tuo mielestäni tutkimukselleni arvokasta lisäinformaatiota, koska tietyt henkilöt erityisesti tuomiokapitulissa olivat niin merkittävässä roolissa arkiston suojelussa.

1.4. Aikaisempi tutkimus

Talvi- ja jatkosodan aika ovat yksi Suomen historian tutkituimmista osa-alueista, ja luovutetusta Karjalasta, kirkonkirjoista ja seurakunnista sinällään on melko kattavasti tutkimusta eri vuosikymmeniltä, mutta itse arkistojen pelastamiseen liittyvät tapahtumaketjut eivät ole olleet kovinkaan paljoa esillä.²⁹ Tämä voi johtua osaltaan siitä, että talvi- ja jatkosodan aikaa lukuun ottamatta Suomesta ei vastaavaa asiakirjojen pelastusoperaatiota tunneta, minkä lisäksi aiempi historiantutkimus keskittyi lähinnä

²⁸ Ruuth 1949, 9–11; *Kotimaa Oy*.

²⁹ Siiskonen 2009, 45.

suurten linjojen tarkasteluun eikä pienempiin yksityiskohtiin, kuten uudempi, vuosisadan puolivälin jälkeen alkanut mikrohistoriallinen tutkimus.³⁰ Kirkonarkistot ovat muutoinkin jääneet melko vähäiselle huomiolle arkistotieteellisessä tutkimuksessa niin Suomessa kuin kansainvälisestikin, ja Viipurin osalta on keskitytty enemmän esimerkiksi maakunta-arkiston toimintaan.³¹

Kuten edellä mainitsin, myös arkistotieteellinen tutkimus sodasta ja muista poikkeusolosuhteista on ollut etenkin Suomessa varsin vähäistä. Jonkin verran esiintyy yksittäisiä mainintoja sotien vaikutuksista arkistoihin, mutta varsinaista tutkimusta etenkin vallankäytön näkökulmasta ei ole tehty.³² Kansainvälisellä kentällä arkistojen kohtalot sotatilassa ovat saaneet hieman enemmän näkyvyyttä, vaikkakaan vallan rooli ei ole ollut ensisijaisesti esillä. Esimerkiksi yhdysvaltalainen arkistotieteilijä Anne J. Gilliland on artikkelissaan *To what lengths the 'Physical and Moral Defence of the Record' in times of conflict and exigency?* käsitellyt arkistojen suojelua erityisesti toisen maailmansodan ja Jugoslavian hajoamissotien aikaan. Myös Gillilandin tutkimuksessa on tietyllä tapaa emansipatorinen ote, sillä hän on todennut, että arkistojen kohtalot sotien aikana tulee tuoda ilmi, jotta nykyisessä arkistotieteessä osattaisiin varautua vastaavanlaisiin tilanteisiin.³³

Kansainvälisessä arkistotieteessä vallankäyttöä sotatilassa on tutkittu erityisesti silloin, kun sodan voittajaosapuoli on sanellut, minkälaisessa valossa heidän toimintansa halutaan tuleville sukupolville näyttää.³⁴ Ajatus vallankäytöstä ja siitä, minkälaisia jälkiä kirkko on halunnut omasta toiminnastaan historiankirjoihin jättää, on sinällään tärkeä osa tutkimustani, mutta kirkonarkistojen tapauksessa ei voida osoittaa, että jotkin asiakirjat olisi muka jätetty pommitusten armoille vain siitä syystä, että ne olisivat antaneet kirkosta jollakin tavoin negatiivisen kuvan. Mitä kirkkohistorialliseen tutkimukseen tulee, kirkkojen roolia on käsitelty lähinnä yleisellä tasolla, ei niinkään kirkonarkistojen ja koko arkistoalan näkökulmasta. Jonkin verran kirkonkirjojen kohtaloita on tutkittu muualla maailmassa, kuten Englannissa, missä kirkonkirjoja

³⁰ Vahtola 2009, 33.

³¹ Ks. esim. Hiltunen 2005.

³² Ks. esim. Cederberg 1916, 13.

³³ Gilliland 2018, 132.

³⁴ Cook & Schwarz 2002, 7.

tiedetään suojellun jo 1600-luvulla, mutta Suomessa vastaava tutkimus on ollut kaiken kaikkiaan melko vähäistä.³⁵

Yksi tutkimukseni kannalta mainittava suomalainen teos on kuitenkin Kansallisarkiston ylitarkastaja Pentti Hiltusen vuonna 2005 tekemä kirjoitus *Arkistojen suojele talvi- ja jatkosodan poikkeuksellisissa olosuhteissa Viipurin maakunta-arkiston arkistopiirissä*, jossa asiaa tarkastellaan etenkin historiallisesta näkökulmasta. Vaikka Hiltusen kirjoitelma ei keskitykään varsinaisesti kirkonkirjojen suojeleluun, siinä käsitellään erilaisia evakuoitisuunnitelmia 1930-luvulta alkaen ja paikoitellen seurakunnatkin ovat esillä. Tutkimus avaa myös hyvät lähtökohdat valtion muiden evakuoitisuunnitelmien käytölle ja antaa arvokasta vertailukohtaa kirkonarkistojen ja maakunta-arkiston välillä.

Luonnollisesti myös monet Karjalan kannaksen evakuoimista ja talvi- ja jatkosodan aikaa käsittelevät teokset ovat paljolti esillä tutkimuksessani. Näistä mainittavimpia ovat muun muassa Jaakko Ripatin toimittama *Karjalan luterilaiset seurakunnat evakossa*, Pekka Luoman vuonna 1977 tekemä pro gradu -tutkielma *Karjalan kannaksen väestönsiirrot ja evakuoinnit jatkosodan aikana 1941–1944* sekä Osmo Ahokkaan toimittama *Karjalan kannaksen evakuointi*. Myös monet Viipurin historiaa käsittelevät teokset ovat keskeisessä osassa tutkimuksessani. Näihin kuuluvat esimerkiksi Jouni Kallioniemen toimittama *Viipurin seitsemän vuosisataa* ja Aarne Huuskosen *Viipurin kaupungin historia V-osa*. Näiden avulla olen pyrkinyt avaamaan erityisesti Viipuriin kaupungin tapahtumia sota-aikana sekä evakuointeihin ja siirtoseurakuntiin liittyviä seikkoja, jotka kirkonarkistojenkin taustalla vaikuttavat.

Lisäksi olen käyttänyt useita yksittäisiä kirkkohistoriaan tai esimerkiksi väestönsuojeluun liittyviä teoksia, kuten Väestönsuojelusäätiön toimittamaa *50 vuotta väestönsuojelutyötä* ja *Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäivään 1900–1990*, jonka on toimittanut Eino Murtorinne vuonna 1995. Myös Erkki Kansanahon vuonna 1985 toimittama *Kirkko Karjalassa* toimii nähdäkseni monen muun rinnalla yhtenä hyvänä katsauksena Karjalan kannaksen kirkkohistoriaan, vaikka yleisesti ottaen pyrinkin nojaamaan uudempaan Suomen historian tutkimukseen. Tukena koko tutkimukseni ajan ovat myös monet arkistotieteelliset artikkelit ja julkaisut, joiden avulla pyrin käsittelemään evakuoimisprosessia arkistotieteiden näkökulmasta.

³⁵ Ks. esim. Pounds 2000, 289.

2. Evakuoinnin ja Karjalan kirkkohistorian tausta

Ennen kuin perehdytään itse kirkonarkistojen pelastamiseen talvi- ja jatkosodan aikana, on syytä tutustua Viipurin ja koko Karjalan kirkolliseen kenttään sotaa edeltäneinä vuosina, sekä niihin evakuointisuunnitelmiin, joita ennen sotaa oli ehditty laatia. Viipurin seurakuntien tila sellaisena kuin se sodan syttyessä oli, oli seurausta satoja vuosia jatkuneesta kehityksestä, joka oli saanut alkunsa jo kristinuskon tulon varhaisvaiheista. Tarkastelemalla lyhyesti näiden seurakuntien historiaa on mahdollista ymmärtää niiden toimintaa ja rakennetta 1930- ja 1940-luvuilla.

Myös Suomen arkistolaitoksen ja kirkon varhaiset suojelusuunnitelmat olivat keskeisessä asemassa pohdittaessa lopullisen evakuoinnin sujuvuutta sotien alkaessa. Viranomaiset ovat voineet tahtomattaankin tehdä huomattavaa arvonmääritystä, kun on pohdittu, mitä asiakirjoja poikkeusolosuhteissa tulisi ryhtyä suojelemaan ja miten mahdolliset pelastustoimet toteutettaisiin. Joillakin asiakirjoilla nähtiin kulttuurillista tai historiallista arvoa, jotkin ovat olleet ehdottoman tärkeitä viranomaisen toiminnan kannalta, ja jotkin taas olisivat saattaneet aiheuttaa viholliselle huomattavaa hyötyä, jos sota olisi yllättäen syttynyt. Usein arkistojen suojelu on tässä yhteydessä liittynyt tiiviisti väestönsuojelulainsäädäntöön ja aiheetta on pikemminkin ohimennen sivuttu kuin vakavasti pohdittu sotatilan kannalta.

2.1. Kirkkohistoriaa

2.1.1. Kirkko ja kristinusko Karjalassa

Perinteisen käsityksen mukaan kristinusko saapui Karjalaan niin sanotun kolmannen ristiretken myötä vuonna 1293, jolloin Tyrgils Knuutinpoika teki sotaretken Karjalaan ja rakennutti Viipurin linnan.³⁶ Arkeologisen aineiston perusteella kristillisiä vaikutteita näyttäisi kuitenkin saapuneen Karjalaan jo 800–900-luvuilla, ja keskiajan loppuun mennessä voidaan katsoa kristinuskon vähitellen vakiintuneen.³⁷ Tästä huolimatta kansan todellinen kääntyminen kristinuskoon on ollut hidas ja pitkä prosessi ja monet suomalaisen muinaisuskon piirteistä ovat eläneet kristinuskon rinnalla vielä 1900-luvun alkuvuosikymmeniin asti erityisesti Karjalan alueella.³⁸ Myös reformaatio vaikutti niin Karjalan kuin koko maan uskonelämään, sillä katolilaiset alttarit ja pyhimykset katosivat, luostarien toiminta päättyi ja seurakuntien varallisuus väheni. Samalla 1500-

³⁶ Haggrén, Halinen, Lavento, Raninen & Wessman 2015, 380; Kansanaho 1985, 11.

³⁷ Laitila 2017, 54–55; Joutsivuo & Lehtonen 2002, 104–105.

³⁸ Laitila 2017, 7–8.

luvun puolivälissä päätettiin Suomi jakaa kahteen hiippakuntaan, joita johtivat Turun piispa ja Viipurin piispa, minkä seurauksena Viipuri kohosi entistä merkittävämpään asemaan Karjalaan uskonnollisella kentällä ja oli sitä myös seuraavina vuosisatoina, vaikka hiippakuntia perustettiin lisää.³⁹

Karjalan kirkollista kuten muunkinlaista toimintaa on vuosisatojen ajan leimannut ennen kaikkea sijainti idän ja lännen välissä. Alueella on käyty useita sotia ja raja on muuttunut moneen kertaan, mutta myös kulttuurivaikutteet ovat levinneet puolin ja toisin. Ortodoksisuus on näkynyt Karjalassa jo ennen 1000-lukua, sillä on arveltu, että ainakin Valamon luostari on voitu perustaa jo 900-luvulla. Myöhemmin muita merkittäviä luostareita olivat esimerkiksi Konevitsan, Muroman, Solovetskin, Kargopolin, Nikolain, Syvärin ja Söntämän luostarit, jotka ovat kukin jättäneet jälkensä karjalaiseen uskonelämään.⁴⁰ Vuoden 1938 väestötietojen mukaan Viipurin läänissä asui noin 53 000 ortodoksia, mikä tarkoitti noin 16 % maan kaikista ortodokseista ja teki siitä siten maan suhteellisesti suurimman ortodoksialueen.⁴¹

2.1.2. Viipurin seurakuntien historiaa

Karjalan kirkollisen elämän keskipiste oli vuosisatojen ajan Viipuri, joka sai kaupunkioikeudet vuonna 1403.⁴² Vielä kristinuskon vakiintumisen jälkeenkään ei seurakuntatoiminta alueella ollut kuitenkaan täysin yksiselitteistä. Ensimmäisenä perustettiin maa- ja kaupunkiseurakunta vuonna 1293 kolmannen ristiretken yhteydessä. Vuonna 1570 siitä erotettiin Viipurin linnan ja Siikaniemen seurakunta, jonka toiminta kuitenkin lakkasi vuonna 1710 venäläisten polttaessa Siikaniemen kaupunginosan. Vuonna 1743 puolestaan perustettiin saksalaista väestöä varten Viipurin saksalainen seurakunta, mikä olikin tarpeen, sillä vuoden 1870 väestölaskennan mukaan kansainvälisen kaupungin 13 466 asukkaasta 610 eli 4,5 % oli saksankielisiä sekä huomattava osuus myös ruotsin- ja venäjänkielisiä.⁴³

Tämän jälkeen merkittävä muutos Viipurin seurakuntaelämässä tapahtui vuonna 1906, kun maa- ja kaupunkiseurakunnasta vuonna 1903 erotettu Nuijamaan seurakunta aloitti

³⁹ Martikainen 2017, 98–99.

⁴⁰ Martikainen 2017, 35.

⁴¹ *Suomen tilastollinen vuosikirja* 1938, sivu 56, taulukko 26.

⁴² Kansanaho 1987, 18.

⁴³ *Wäenlasku maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungissa* 1870, CVII.

toimintansa.⁴⁴ Samana vuonna myös maa- ja kaupunkiseurakunta hajautettiin kolmeksi osaksi, jotka olivat Viipurin maalaiskunnassa toiminut Viipurin maaseurakunta, kaupungissa toiminut Viipurin kaupungin suomalainen seurakunta sekä ruotsinkielisille asukkaille tarkoitettu Viipurin kaupungin ruotsalainen seurakunta. Näistä viimeisin teki paljon yhteistyötä Viipurin saksalaisen seurakunnan kanssa, ja toisinaan ne esiintyivät myös yhteisellä nimellä ruotsalais-saksalainen seurakunta.⁴⁵ Nimien osalta on lisäksi syytä mainita, että vuonna 1931 Viipurin kaupungin suomalainen seurakunta nimettiin tuomiokirkkoseurakunnaksi.⁴⁶

Seurakuntia on perustettu ja lakkautettu eri puolilla maata lukuisia kertoja, eikä 1900-luvun alun Viipurikaan muodostanut poikkeusta. Seurakuntiin kuului myös monia kirkkoja ja hautausmaita, joista osan juuret yltävät keskiajalle saakka, ja esimerkiksi entiseen Viipuriin maa- ja kaupunkiseurakuntaan kuului vuosisatojen ajan useita eri kappelikuntia. Kaupungissa toimi myös muita uskontokuntia, kuten ortodoksinen kirkko.⁴⁷ Kaiken kaikkiaan kaupungin hengellinen ja myös kulttuurinen elämä oli varsin kirjavaa 1900-luvun alkuvuosikymmeninä, mikä kuvaa hyvin Viipurin merkittävyyttä silloisten suomalaisten kaupunkien joukossa.

2.1.3. Kirkolliset arkistot ja asiakirjat

Kuten edellä on käynyt ilmi, kirkollisia asiakirjoja on syntynyt jo useiden satojen vuosien ajan ja ne ovat olleet merkittävä osa viranomaistoimintaa.⁴⁸ Suomalaisessa historian tutkimuksessa kirkonkirjat muodostavat huomattavan lähdeaineiston, sillä ne olivat pitkään tärkein ja ainoa väestökirjanpidon väline. Luonnollisesti kirkon piirissä on etenkin viimeisen kahdensadan vuoden aikana syntynyt myös muunlaista asiakirja-aineistoa, ja asiakirjojen määrä on muutoinkin moninkertaistunut. Kirkonkirjat ovat kaiken kaikkiaan merkittävä mutteivät suinkaan ainoa osa kirkonarkistojen asiakirjoista.

Varhaisimmat kirkonkirjat ajoittuvat Suomessa noin 1500-luvulle, jolloin valtio alkoi pitää kirjaa kansalaisistaan ja erilaisista kirkollisista toimituksista kuten kasteista, ripillepääsystä, vihkimisistä ja hautajaisista. Talvi- ja jatkosodan kannalta on huomattava, että toisin kuin nykyisin, vielä 1930- ja 1940-luvuilla seurakuntien

⁴⁴ Kuujo & Lakio 1982, 9–13.

⁴⁵ Kuujo & Lakio 1982, 132–133.

⁴⁶ *Viipurin tuomiokirkkoseurakunta*.

⁴⁷ Kemppi 1997, 63–64.

⁴⁸ Henttonen 2015, 34.

arkistoissa saatettiin säilyttää hyvinkin vanhoja, käsinkirjoitettuja asiakirjoja, joista ei ollut olemassa edes minkäänlaisia kopioita tai jäljennöksiä.⁴⁹ Nykyisin monia tällaisia asiakirjoja säilytetään kansallisarkiston toimipisteissä, minkä vuoksi onkin kiintoisaa, että vielä sota-aikana näin arvokkaiden asiakirjojen säilyttäminen jätettiin yksittäisten kirkon työntekijöiden vastuulle, vaikka valvonta oli vielä varsin puutteellista.

Arkistoina kirkot ja seurakunnat olivat ja ovat edelleen varsin poikkeuksellinen ryhmä, sillä ne eivät olleet Kansallisarkiston alaisia, mutteivät verrattavissa yksityisiinkään arkistoihin. Nykyään Suomen evankelis-luterilaisen kirkon määritelmän mukaan ne ovat ”kirkon asiakirjallista kulttuuriperintöä, joka kertoo kirkon vuosisataisesta historiasta osana suomalaista elämää”. Niihin kuuluvat kirkkohallituksen, seurakuntien ja tuomiokapitulien aineistot ja ne muodostavat keskeisen osan arkistoista niin Suomessa kuin myös kansainvälisesti. Samalla ne ovat vanhin ja edelleen käytössä oleva arkistonmuodostaja, ja niiden tärkeä rooli arkistomaailmassa tiedostettiin myös sota-aikana.⁵⁰ Itsenäisen Suomen alkuvuosikymmeninä kirkonarkistot määriteltiin erikoisarkistoiksi ja Valtionarkiston rooli niiden asioissa oli lähinnä neuvoa antava, mikäli kirkko sitä erikseen pyysi.⁵¹ Talvisodan syttyessä kirkonarkistot saivat siis neuvoista ja ohjeista huolimatta toimia melko itsenäisesti eivätkä kaikki Valtionarkiston toimet koskettaneet niitä.

On myös kiintoisaa, että elinkaaren ja asiakirjan käyttökontekstin perusteella arkistoala voidaan nykyisin jakaa kahteen osaan, asiakirjahallintoon ja kulttuurihistoriallisiin päätearkistoihin.⁵² Vielä sota-aikana kirkonarkistot toimivat aktiivisesti kummassakin roolissa, sillä vaikka asiakirjahallinto – josta tosin ei vielä tuolloin käytetty samaista nimeä – olikin tärkeä osa toimintaa, varsin vanhoja ja kulttuurihistoriallisesti arvokkaita asiakirjoja säilytettiin seurakunnissa yhtä lailla, ja niitä voitiin säilyttää niin asianmukaisissa holveissa kuin myös vähemmän arkistokelpoisissa kellareissa.⁵³ Tämän ohella tuolloisissa kirkonarkistoissa on huomionarvoista, että vaikka arkistonhoitajan ammatti alkoikin Suomessa eriytyä omakseen jo 1900-luvun alussa ja sota-aikaan tultaessa useissa arkistoissa työskenteli alan koulutuksen saaneita henkilöitä,

⁴⁹ KA VTA Ca 43 Ptk 21.9.1939; KA VTA Da 43 Salainen kirjelmä 1227/21.9.1939 Terijoen seurakunnan kirkkoherranvirastolle; KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1228–1271/21.9.1939 Viipuri – Korpiselkä itärajaa vastassa oleville seurakunnille sekä ulkosaarille; Niemelä 1991, 5.

⁵⁰ *Kirkon asiakirjahallinto ja arkisto*.

⁵¹ Laki julkisista arkistoista 20.1.1939 nro 18; Asetus julkisista arkistoista annetun lain täytäntöönpanosta ja soveltamisesta 24.1.1939 nro 85.

⁵² Henttonen 2015, 13–15.

⁵³ Henttonen 2015, 42; Ks. esim. Cederberg 1916, 14–15.

kirkonarkistoissa kouluttautuneet työntekijät loistivat vielä poissaolollaan, ja esimerkiksi kirkkoherrat tai vahtimestarit saattoivat olla vastuussa arvokkaista asiakirjoista muiden tehtäviensä ohella.⁵⁴

2.2. Evakuoiminen

2.2.1. Valtion evakuointisuunnitelmia ja lainsäädäntöä ennen sotaa

Arkistot ovat historiansa aikana joutuneet useita kertoja keskelle sotatoimia. Joissakin tapauksissa arkistoja asiakirjoineen on haluttu tarkoituksella tuhota, koska niitä ei ole pidetty arvokkaina, niiden säilyttämisestä voisi koitua huomattavaa hyötyä vihollisosapuolelle tai ne on yhdistetty voimakkaasti esimerkiksi sellaiseen henkilöön tai instituutioon, jota vastustetaan. Usein asiakirjat ovat yksinkertaisesti jääneet sodan jalkoihin, sillä niiden pelastamiseen ei ole ollut aikaa tai mahdollisuuksia. Nykyisin Unesco on määritellyt, että odottamattomissa tai poikkeuksellisissa olosuhteissa, kuten sotien, vallankumousten, luonnon tai ihmisten aiheuttamien tuhojen, poliittisten tai taloudellisten kriisien aikana, syntyneiden asiakirjojen arvonmäärityksessä on noudatettava erityisiä arviointiperiaatteita. Vaikka joitakin lakeja arkistoaineksen suojelemiseksi on jo tätä ennen eri puolilla maailmaa säädetty, monesti arkistot on jouduttu pakon sanelemana jättämään oman onnensa nojaan.⁵⁵

Yksi varhaisimpia henkilöitä, joka kiinnitti Suomessa huomiota kirkonarkistojen tilaan, oli historian tutkija ja arkistomies A. R. Cederberg, joka etenkin uransa alkupuolella oli hyvin kiinnostunut Karjalan kirkonarkistoista.⁵⁶ Vuonna 1916 julkaistussa kirkonarkistojen käyttöoppaassa Cederberg valitteli erityisesti Savon ja Karjalan kirkonarkistojen tilaa, koska ne olivat usein kärsineet alueella käydyistä sodista:

Toisin Savossa ja varsinkin Karjalassa. Nämät kaksi maakuntaa, varsinkin jälkimäinen, ovat aina saaneet olla sodan jaloissa ja joutuneet pahimman hävityksen uhriksi. Arkistojen tila onkin näissä maakunnissa mitä huonoin. [--] Kirkonarkistojen asiakirjat ovat useasti saaneet monta kovaa kokea, olla mukana vaiherikkaissa seikkailussa.⁵⁷

Cederberg oli kiinnittänyt huomiota arkistojen tilaan myös muulloin kuin välittömässä sotatilassa ja kritisoi sitä, kuinka puutteellisesti joitakin kirkonarkistoja hoidettiin. Oppaassa hän toteaa, että kirkollisia asiakirjoja kohdellaan eri puolilla maata hyvin

⁵⁴ Henttonen 2015, 38–39.

⁵⁵ Valtonen 2015, 94, 124–125; Schwarz & Cook 2002, 1–19.

⁵⁶ Blomstedt 1965, 215–216.

⁵⁷ Cederberg 1916, 13.

piittaamattomasti ja mainitsee esimerkkeinä, kuinka joitakin asiakirjoja on käytetty kasvipuristimina ja savukkeen sytyttämisessä, minkä lisäksi hän kiinnitti huomiota myös kosteuden aiheuttamiin tuhoihin ja arkistojen puutteelliseen paloturvallisuuteen.⁵⁸ Nämä ”säännöttömät olot, routavuosien vaikeudet ja levottomuudet”, kuten Cederberg ongelmien kirjon kiteytti, ovat hyvin monipuolinen kuvaus varhaisesta arkistojensuojelusta, mutta niissä ei kuitenkaan oteta kantaa tuleviin tapahtumiin. Ottaen huomioon Euroopassa tuolloin käydyin ensimmäisen maailmansodan tuntuu erikoiselta, että tekstissä ei nosteta esiin arkistojen suojelua mahdollisesti tulevissa poikkeusoloissa, mutta toisaalta Cederbergin ensisijainen tarkoitus ei ollutkaan lähteä korjaamaan arkistojen puutteita vaan opettaa kirkonarkistojen käyttöä.

Itsenäisen Suomen varhaisessa lainsäädännössä arkistojen laajamittainen suojelu on usein nivoutunut yleisiin evakuointisuunnitelmiin ja väestönsuojelutoimenpiteisiin. Ensimmäiset varsinaiset evakuointisuunnitelmat annettiin vuonna 1922, mutta niitä pidettiin melko epäselvinä ja suuntaa-antavina, ja tarkempia suunnitelmia ryhdyttiin laatimaan kahdeksan vuotta myöhemmin. Uudet suunnitelmat hyväksyttiin Viipurin lääninhallituksessa vuonna 1931, joskin ne koskivat vain itäistä Kannasta, ja tuolloinkin evakuointi perustui lähinnä vapaaehtoisuuteen sodan uhatessa; pakolliseen evakuointiin ryhdyttäisiin vasta sodan syttyessä. Suunnitelmat koskivat Terijoen, Kivennavan, Raudun, Metsäpirtin, Uudenkirkon, Kanneljärven, Muolaan, Valkjärven, Sakkolan, Koiviston ja Johanneksen kuntia, eli mukana ei ollut Karjalan huomattavia paikkakuntia kuten Viipuria, Sortavalaa tai Käkisalmea.⁵⁹

Tästä huolimatta vuoden 1931 suunnitelma on merkittävä, sillä ohjeen kohdassa C käsitellään myös arkistojen suojelua sodan uhatessa. Ohjeessa todetaan, että edellä mainituissa evakuointipiireissä on arkistoja, joiden tuhoutumisesta koituisi huomattavaa haittaa valtion viranomaisille tai joiden asiakirjoista olisi hyötyä viholliselle. Näihin kuuluivat muun muassa kuntien, hallinto- ja järjestysviranomaisten, pankkien, tuomiokuntien, posti- ja lennätinkonttorien sekä seurakuntien arkistot, ja niiden evakuoiminen tulisi suorittaa jo vapaaehtoisen evakuoinnin aikana.⁶⁰ Seurakuntien arkistoissa syy suojeluun lienee ohjeen perusteella ennen muuta siinä, että niiden tuhoutumisesta aiheutuisi huomattavaa haittaa viranomaisille, mutta toisaalta ei pidä

⁵⁸ Cederberg 1916, 14–16.

⁵⁹ Hiltunen 2005, 13; Ahokas 2004, 20–21.

⁶⁰ Hiltunen 2005, 13–14.

väheksyä sitäkään mahdollisuutta, että esimerkiksi kirkon talouteen tai valtarakenteisiin liittyvää tietoa olisi yhtä lailla pidetty sellaisena, joista olisi viholliselle hyötyä.

Myöhemmin alettiin pohtia myös muiden alueiden mahdollista evakuoimista, vaikkakin asiakirjat olivat niissä yhtä aliedustettuina kuin itäisen Kannaksen suunnitelmassa. Vuoden 1933 alussa Viipurin poliisimestari J. Miettinen lähetti maaherra Arvo Mannerille kirjelmän, jossa hän esitteli kaupungin evakuointisuunnitelman. Suunnitelma oli siinä määrin huolellinen ja hyvin tehty, että siinä esimerkiksi laskelmoitiin väestön siirtyminen porrastetuissa ryhmissä, varauduttiin siihen että evakuointi tapahtuisi ainoastaan maanteitä pitkin ja ilmaistiin huoli huonojen kulkuyhteyksien päässä sijaitsevista Viipurin maalaiskunnan asukkaista. Toisaalta suunnitelma vaikuttaa melko optimistiselta sota-ajan tapahtumat huomioon ottaen, sillä siinä esimerkiksi oletettiin evakuointien tapahtuvan kesäaikaan ja ehdotettiin, että Viipurin kautta Saimaalle kulkeva laivaliikenne voisi poikkeusolosuhteissa kuljettaa matkustajia, mikä tietenkään ei talviaikaan olisi ollut mahdollista. Suunnitelmassa on myös esitetty evakkojen väliaikaiseksi sijoituskohteeksi Ensoa, joka ei loppujen lopuksi sijaitse kovin kaukana Viipurista ja joka sittemmin jäi sotien jälkeen Neuvostoliiton puolelle.⁶¹

Viipurin kaupungille tehty suunnitelma koski vain naisia ja lapsia eikä siinä korostettu asiakirjoja liiemmästi enempää kuin muissakaan evakuointisuunnitelmissa. Asiakirjojen suojele tuli siis esille muunlaisista laeista ja säädöksistä väestönsuojelun ollessa pikemminkin suuntaa-antava ohjenuora mahdolliseen uhkaan varautumisesta. Vuonna 1927 valtion virastoille ja laitoksille annettiin Valtioneuvoston päätös koskeva virallisten arkistojen suojele. Tämän mukaan valtion viranomaisten tuli katsoa, että heidän arkistoinaiksensa säilytetään tätä tarkoitusta varten sopivassa huoneessa tai huoneistossa, jossa tupakanpolto on kielletty ja tulen käyttö ”supistettava välttämättömimpään”.⁶² Vaikka päällimmäisenä huolenaiheena näyttäisikin olleen paloturvallisuus, laki oli silti Suomen tasolla merkittävä, koska siinä puhuttiin ensimmäistä kertaa arkistokelpoisista säilytystiloista.

⁶¹ KA AK Had 1 Esikunnan järjestely-, liikekannallepano- ja operatiivinen toimisto (toimisto III) Viipurin kaupungin poliisimestarin kirje N:o 123 24.1.1931; Ahokas 2004, 23–24.

⁶² Valtioneuvoston päätös koskeva virallisten arkistojen suojele 309/1927.

Vuoden 1939 alussa säädettiin Suomen ensimmäinen arkistolaki sekä arkistoasetus, joista jälkimmäisessä puhuttiin myös arkistotiloista. Näiden jatkeena annettiin valtion virka-arkistoille ja kunnallisille arkistoille arkistointiohjeet 28. syyskuuta 1939, jolloin tilanne oli muutoinkin käynyt epävakaisemmaksi toisen maailmansodan alettua.⁶³ Varmuudella ei tiedetä, kuinka todennäköisenä lain laatijat sotaa pitivät ja kuinka paljon lain valmisteluun vaikutti pelkästään halu suojella arkistoja esimerkiksi pommituksista, mutta joka tapauksessa muun Euroopan kiristynyt tilanne oli johtanut ainakin jonkinlaisten suojelutoimenpiteiden syntymiseen.

2.2.2. Miten kirkko oli varautunut sotaan ja evakuoimiseen

Kirkolliset arkistot mainitaan vuoden 1939 arkistolaissa, joka määritteli Valtionarkiston ja maakunta-arkistot julkisiksi arkistoiksi ja valtion virka-arkistot, kunnalliset arkistot ja kirkolliset arkistot erikoisarkistoiksi. Valtionarkiston tuli antaa neuvoja asiakirjojen hoitamisessa, jos kirkollinen viranomainen sitä erikseen pyysi. Sen sijaan muiden uskontokuntien arkistot olivat lain mukaan ”Valtionarkiston silmälläpidon alaisina”.⁶⁴ Suomessa arkistolaitoksen roolia onkin luonnehdittu poikkeuksellisen vahvaksi verrattuna moniin muihin maihin, mikä osittain pitää paikkansa myös varhaisten suojelusuunnitelmien osalta.⁶⁵ Kunnallisten arkistojen rinnalla kirkollisilla on ollut huomattavasti vapaammat kädet, mutta toisaalta arkistolaitoksenkin vaikutus on ollut voimakas eikä kirkon arkistoja voida omatoimisuudessaan verrata missään muodossa yksityisiin arkistoihin.

Vuoden 1869 kirkkolaissa, jota noudatettiin niinkin myöhään kuin vielä vuonna 1964, on myös joitakin arkistointiohjeita koskien esimerkiksi kirkollisia vaaleja, valintatilanteita ja pöytäkirjoja. Lain 448. pykälä toteaa pöytäkirjojen arkistoinnista seuraavaa:

Pappein-kokouksessa pitää kirjoitettaman pöytäkirja kaikesta, mitä siinä tehdään ja toimitetaan. Kokous valitkoon soveliaat miehet pöytäkirjaa kirjoittamaan, ja pöytäkirja, ynnä provastein kertomusten kanssa, säilytettäköön tuomiokapitulin arkistossa. Hiippakunnan vakinaiset papit suorittavat mitä pöytäkirjan kirjoittaminen maksaa, sekä muut kokouksen tähden tarpeelliset maksot.⁶⁶

⁶³ Laki julkisista arkistoista 20.1.1939 nro 18; Asetus julkisista arkistoista annetun lain täytäntöönpanosta ja soveltamisesta 24.1.1939 nro 85; Hiltunen 2005, 5.

⁶⁴ Laki julkisista arkistoista 20.1.1939 nro 18.

⁶⁵ Henttonen 2015, 43.

⁶⁶ Kirkkolaki (AsK 30/1869).

Kyseinen pykälä ei ota kantaa sellaisiin asioihin, jotka ovat keskeisiä nykyisessä arkistotieteessä, kuten oikeanlaisiin säilytystiloihin ja arkistointivälineisiin, ja luonnollisestikaan se ei vastaisi nykyisenlaisia arkistoille asetettuja vaatimuksia, mutta on silti merkittävää, että arkistointi ylipäätään on huomioitu kyseisessä laissa. Vaikka laki onkin suhteellisen vanha – talvisodan syttyessä se oli jo 70 vuoden ikäinen ja käytöstä poistuessaan lähes satavuotias –, sitä ei ilmeisesti pidetty ongelmallisena, koska tukea arkistointiasioihin saatiin tarvittaessa myös arkistolaitokselta. Kirkollisia asiakirjoja ja niiden oikeaoppista arkistointia sivutaan myös samaisen lain 423. pykälässä, jossa todetaan, että:

Millä tavalla nämä kirjat ovat laitettavat, kuin myös miten muut tuomiokapitulin arkistoon kuuluvat asiakirjat, niinkuin pispän- ja provastinkäräjäintarkastusten ja pappein-kokousten kirjat, yleiset kirjeet ja kirjoitukset, hakemus-, valitus- ja muut kirjat, olkootpa minkä nimelliset tahansa, ovat luetteloihin ja nimistöihin pantavat ja hoidettavat, olkoon tuomiokapitulilla valta tarkemmin määrätä.⁶⁷

Jonkin verran arkistojen suojeleminen on kuitenkin näkynyt myöhemmissäkin laeissa ja säädöksissä ja myös kirkon omassa toiminnassa ilman, että käsky tai suositus on tullut ylemmältä arkistoviranomaiselta. Vuoden 1929 piispainkokouksen muistiossa käsiteltiin kirkollisten arkistojen suojia ja todettiin, että seurakuntien tuli rakentaa kunnolliset arkistotilat ja pienimmille arkistoille piti hankkia tulenkestävät arkistokaapit.⁶⁸ Myös vuonna 1933 tehdyssä kirkkolain muutoksessa mainittiin tulenkestävät arkistokaapit, minkä johdosta tuomiokapituli lähetti kiertokirjeet ohjeineen ja määräyksineen. Tällöin tuomiokapituli pyysi Valtionarkiston lausunnon seurakuntien arkistosuojia koskevista piirustuksista ja työselityksistä, minkä avulla seurakuntia ohjeistettiin lisää.⁶⁹ Vastaavasti vuoden 1939 arkistotilaohjeessa poikkeusolot tuotiin ilmi lähinnä silloin, jos arkistorakennus sijaitsi muutoinkin väestönsuojakohteeksi katsottavassa paikassa, ja tällöinkin käsiteltiin lähinnä ovien ja ikkunoiden kaasutiiviyyttä sekä katon kantavuutta. Jos erityistä arkistotilaa ei voitu järjestää tai aineistoa oli vain vähän, asiakirjoja voitiin säilyttää esimerkiksi toimistuhuoneissa sillä ehdolla, että huone olisi mahdollisimman paloturvallinen ja siellä olisi tulenkestävä kassakaappi tärkeimpiä asiakirjoja varten. Ehdottoman kiellettyjä säilytyspaikkoja olivat kellarit, ullakot, vajat ynnä muut tilat, joissa asiakirjat altistuisivat kylmyydelle tai kosteudelle.⁷⁰

⁶⁷ Kirkkolaki (AsK 30/1869).

⁶⁸ Hiltunen 2005, 5.

⁶⁹ Loimaranta 1937, 7.

⁷⁰ Hiltunen 2005, 5.

Myös seurakunnat saivat monet vastaavista ohjeista Valtionarkistolta, joskin toisin kuin virka-arkistoissa ja kunnallisissa arkistoissa, Valtionarkisto ei ollut velvollinen tekemään suoranaisia tarkastuksia seurakuntien arkistoihin, vaikka muunlaista yhteistyötä ja neuvonantoa puolin ja toisin olikin.⁷¹ Näistä ohjeista voidaan havaita, että valvonta saattoi jäädä melko vähäiseksi ja niin kirkon kuin muidenkin toimijoiden arkistojen suojeluun jätettiin melko paljon liikkumavaraa. Varsinaisesta sodan uhasta ei lainsäädännössä puhuttu ja mahdollisia poikkeusolojakin pidettiin lähinnä väliaikaisina.

On myös vaikea päätellä, ketkä näkivät kaasutiiviys- ja paloturvallisuusohjeet viittauksena sodan syttymiseen ja ketkä yksinkertaisena varotoimenpiteenä. Edellä mainitut ohjeistukset voidaan lukea niin sanottuun rakenteelliseen suojeluun, jossa suurempana uhkana pidettiin pikemminkin tulipaloa tai vesivahinkoa kuin sotaa tai muuta vastaavaa, mahdollisesti pidempään jatkuvaa, poikkeustilaa. Juurikin pitkään jatkuvat poikkeusolot näyttäisivät laissa kuin laissa loistavan poissaolollaan, koska niissäkin, mistä sodan pelon voi jollakin lailla havaita, suojelusuunnitelmat ovat varsin optimistisia eikä kukaan näyttänyt olettaen, että poikkeusolot voisivat kestää useita vuosia.

Kirkon muunlaisesta varautumisesta sotaan on olemassa melko vähän aineistoja 1920- ja 1930-luvulta. 1930-luvun aikana monilla oli näkemyksensä siitä, joutuuko Suomi mukaan Euroopassa ilmenneisiin levottomuuksiin vai ei, mutta kovinkaan paljoa tässä keskustelussa ei tiettävästi sivuttu kirkonkirjojen suojelua. Se, että seurakunnat olivat saaneet piispainkokouksen kautta ohjeita tai olivat oikeutettuja pyytämään Valtionarkistolta tarvittaessa neuvoa, ei tarkoita, että niin olisi läheskään aina tehty. Myöskään se seikka, että sodan syttymistä olisi pelätty tai osattu ennakoida, ei vielä tarkoita, että tämä olisi johtanut mittavaan arkistoaineksen evakuoimiseen ja suojeluun. Tällainen tausta, yhteiskunnalliset olot ja 1930-luvun kirkon ja arkistomaailman ilmapiiri on kuitenkin syytä tuntea, jotta voidaan ymmärtää, miksi tilanne oli talvi- ja jatkosodan aikana sellainen kuin oli, ja mitkä tekijät vaikuttivat lopulta varsinaisen evakuoinnin etenemiseen.

⁷¹ Laki julkisista arkistoista 20.1.1939 nro 18; Asetus julkisista arkistoista annetun lain täytäntöönpanosta ja soveltamisesta 24.1.1939 nro 85.

3. Talvisodan aika

Vuoteen 1939 tultaessa kristinusko ja evankelis-luterilainen kirkko olivat vakiinnuttaneet asemansa suomalaisessa yhteiskunnassa. Karjalassa Viipuri oli edelleen hengellisen elämän keskus muun muassa tuomiokapitulin ja suuren väkilukunsa ansiosta. Suomi ei ollut vielä täysin toipunut sisällissodan jättämistä haavoista tai vuosikymmenen alun talouskriisistä, mutta monia edistysaskeleita oli itsenäisyyden alkuvuosikymmeninä ehditty ottaa. Myös arkistojen asema oli kohentunut erilaisten lakien ansiosta ja koko ala oli kehittynyt huimasti, vaikka kehitys olikin painottunut paljolti Valtionarkistoon.

Tässä luvussa käsittelen sitä, miten evakuoiminen käytännön tasolla eteni ja mitä kaikkea kirkollisille asiakirjoille talvisodan aikana tapahtui. Kuinka todennäköisenä sodan syttymistä vuonna 1939 pidettiin, miten tämä vaikutti asiakirjojen suojeluun ja minkälaista vallankäyttöä ja arvonmäärittystä evakuoimiseen liittyi? Kuten edellä on käynyt ilmi, monet valtion evakuointisuunnitelmat olivat vielä lapsen kengissä 1930-luvulla, ja tarkoitukseni on pohtia, miten tämä peilautui arkistojen suojeluun. Miten ja miksi joitakin asiakirjoja menetettiin sodassa, mitä onnistuttiin evakuoimaan ja tehtiinkö joitakin muita ratkaisuja arkistojen suojelemiseksi? Olisiko joitakin tuhoja voitu välttää tai olisiko jotain voitu tehdä toisin? Kuinka tulkinnanvaraisia ohjeet olivat ja kuinka niitä voi nykyään tulkita? Tarkoitukseni on hahmottaa näitä erilaisia tapahtumaketjuja ja muodostaa kirkollisten asiakirjojen kohtaloista erilaisia tyyppejä. Pohdin asiaa erityisesti arvonmäärittelyn ja vallankäytön näkökulmasta, sillä koko asiakirjojen evakuoimisprosessiin näyttäisi kytkeytyneen monenlaista vallankäyttöä.

3.1. Kohti arkistojen evakuointia. Varhainen asiakirjojen suojelu syksyllä 1939

Kuten edellä on käynyt ilmi, kaikkialla ei uskottu sodan syttyvän, mikä myöhemmin tuli vaikuttamaan siihen, paljonko kirkon arkistoaineistoa kaikkiaan saatiin siirretyksi turvaan. Viipurin hiippakunnan piispa Yrjö Loimaranta ja Muolaan kirkkoherra Toivo Rapeli olivat keskustelleet sodan mahdollisuudesta Viipurin tuomiokapitulissa syyskuussa 1939, jolloin kumpikin oli tullut siihen tulokseen, että vuoden 1932 Neuvostoliiton hyökkäämättömyyssopimuksen tulisi estää tämä, ja Rapeli luonnehti tilannetta pikemminkin ”hermosodaksi”. Monet myös ajattelivat, että Suomen liittyminen Pohjoismaiden valtioiden puolueettomaan ryhmään oli Neuvostoliitolle viestinä siitä, että Suomi ei tulisi osallistumaan sotilaallisiin toimiin, vaikka maailmanpolitiikan tilanne olisikin sellaiseksi muuttunut. Sotatoimet Euroopassa oli

kyllä pantu merkille väestönsuojelun osalta jo Tšekkoslovakian kriisistä lähtien edeltävänä syksynä, mutta niiden ei toistaiseksi ajateltu yltävän Suomeen.⁷²

Kirkon piirissä äänekkäimmät sodan syttymiseen uskojat olivat muutoinkin harvassa ja moni suhtautui asiaan Loimarannan ja Rapelin tavoin luottavaisin mielin. Yksi mainittavia poikkeuksia oli parannussaarnaajana tunnettu Mikko Reponen, joka oli jo kesällä 1936 esittänyt huolensa sodan syttymisestä ja ennusti muun muassa Viipurin tuomiokirkon tuhoutuvan – kuten myöhemmin myös kävi.⁷³ Reposen näkemykset olivat kuitenkin melko poikkeuksellisia ja monet uskoivat Loimarannan ja Rapelin tavoin Suomen olevan turvassa Euroopan sotatoimilta, ja vähällä oli, että piispakin olisi pysynyt alkuperäisessä kannassaan. Myöhemmissä muistelmissaan Toivo Rapeli kertoi, että heidän pohtiessaan sodan mahdollisuutta oli piispan puolisolta Hilja Loimarannalta kuitenkin tullut varsin terävä huomautus, että sodan syttymisestä ei voida sanoa mitään varmaa ja että ainakin vanhimmat kirkonkirjat olisi syytä lähettää varmuuden vuoksi turvaan, ja myöhemmin asiaa pohdittuaan myös piispa alkoi olla tämän kanssa samoilla linjoilla.⁷⁴

Syyskuun 1939 lopulla ryhtyikin tuomiokapituli Loimarannan johdolla muiden viranomaisten tavoin varotoimenpiteisiin ja lähetti Terijoen kirkkoherranvirastolle, itärajan seurakunnille ja ulkosaarille sekä 66 vaaravyöhykkeessä olevalle seurakunnalle kirjelmät, joissa ohjeistettiin 120 vuotta vanhemman, eli ennen vuotta 1820 kertyneen käsinkirjoitetun arkistomateriaalin siirtämisestä Vaasan maakunta-arkistoon.⁷⁵ Vaasa oli valittu säilytyspaikaksi siitä syystä, että sitä pidettiin sijaintinsa takia suhteellisen turvallisena, koska sen ajateltiin olevan riittävän kaukana pahimmilta ilmapommituksilta.⁷⁶ Samalla seurakuntia pyydettiin ilmoittamaan tuomiokapitulille, kuinka monta hyllymetriä seurakunnan käsinkirjoitettua arkistoinesta varten tarvittaisiin, ja tiedusteltiin muilta kirkollisilta viranomaisilta, olisiko joillakin käytössä rakennuksia, joita tuomiokapituli voisi hyödyntää väliaikaisina arkistojen säilytyspaikkoina.

⁷² Rapeli 1978, 316–317; Hiltunen 2005, 15–16.

⁷³ Kansonen 1997, 446; Kansanaho 1985, 346.

⁷⁴ Rapeli 1978, 317–318.

⁷⁵ KA VTA Ca 43 Ptk 21.9.1939; KA VTA Da 43 Salainen kirjelmä 1227/21.9.1939 Terijoen seurakunnan kirkkoherranvirastolle; KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1228–1271/21.9.1939 Viipuri – Korpiselkä itärajaa vastassa oleville seurakunnille sekä ulkosaarille.

⁷⁶ Nuorteva & Happonen 2016, 176.

Siirto tapahtuisi seurakunnan kustannuksella, ja se piti luonnollisestikin toteuttaa vain siinä tapauksessa, mikäli näitä kyseisiä asiakirjoja ei ollut jo aiemmin talletettu Viipurin maakunta-arkistoon. Vaasan maakunta-arkisto oli Viipurin maakunta-arkiston pyynnöstä tähän väliaikaisjärjestelyyn suostunut, eli Viipurin maakunta-arkisto toimi ikään kuin linkkinä Vaasan ja Karjalan seurakuntien ja muiden arkistonmuodostajien välillä.⁷⁷ Ohjeeksi oli annettu, että aineistot tuli sijoittaa esimerkiksi 50 cm korkeisiin, 50 cm leveisiin, 75 cm pituisiin ja 120 kg painoisiin laatikoihin, mutta tiedossa ei ole, kuinka paljon tätä noudatettiin. Siirtoa varten arkistoaineesta tuli myös laatia luettelot kolmena kappaleena, joista yksi lähetettäisiin Vaasan maakunta-arkistoon pääkappaleena, toinen kappale jäisi seurakuntaan ja kolmas toimitettaisiin Viipurin hiippakunnan tuomiokapituliin.⁷⁸

Myös tätä nuoremmat asiakirjat ehdotettiin siirrettäväksi Vaasaan kirkkoherranviraston oman harkinnan mukaan, ja niitäkin kirkonkirjoja, jotka olivat jatkuvasti käytössä ja seurakunnalle tarpeellisia, tuli kirkkoherrojen kuljettaa mukanaan. Nuoremmasta arkistoaineesta korostettiin erityisesti saapuneita muuttokirjoja, ”kastettujen, vihittyjen ja kuolleitten historiakirjoja”, seurakunnan eri elinten pöytäkirjoja sekä ”yleensä kaikkea käsinkirjoitettua arkistoainesta kuulutuksia lukuun ottamatta, jota seurakunnassa ei välttämättä tarvita”. Sen sijaan tilikirjoja ei lähtökohtaisesti tarvinnut nuoremman aineiston osalta lähettää, jolleivät ”erikoisen tärkeät syyt sitä vaadi”.⁷⁹ Tämän ohella samaan aikaan lähetettiin turvaan myös Viipurin lääninhallituksen ja hovioikeuden asiakirjoja, Viipurin, Haminan ja Lappeenrannan kaupunkien arkistojen tärkeimmät osat, henkikirjoittajien ja koulujen arkistojen asiakirjoja sekä joitakin yksityisarkistoja.⁸⁰

Kuitenkin se seikka, että nuoremman arkistoaineksen siirtäminen jätettiin seurakuntien oman harkinnan varaan tai että esimerkiksi ”erikoisen tärkeitä syitä” ei tarkemmin määriteltä, kertoo siitä, että kirkko yhä horjui käsityksessään sodan syttymisestä eikä pitänyt uhkaa kovin vakavana. 1930-luvun arkistolainsäädännöstä voidaan havaita, että

⁷⁷ KA VTA Ca 43 Ptk 21.9.1939; KA VTA Da 43 Salainen kirjelmä 1227/21.9.1939 Terijoen seurakunnan kirkkoherranvirastolle; KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1228–1271/21.9.1939 Viipuri – Korpiselkä itärajaa vastassa oleville seurakunnille sekä ulkosaarille.

⁷⁸ KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1353–1419/5.10.1939 seurakuntien kirkkoherranvirastoille; KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1421–1424/5.10.1939 sisäministeriölle, opetusministeriölle, Vaasan maakunta-arkiston ja Viipurin maakunta-arkiston johtajille.

⁷⁹ KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1353–1419/5.10.1939 seurakuntien kirkkoherranvirastoille; KA VTA Da 43 Salaiset kirjelmät 1421–1424/5.10.1939 sisäministeriölle, opetusministeriölle, Vaasan maakunta-arkiston ja Viipurin maakunta-arkiston johtajille.

⁸⁰ Hiltunen 2005, 22.

mahdollisen sodan suurimpana uhkana arkistoille pidettiin ilmapommituksia ja tulipalojen aiheuttamia vahinkoja, kun taas pysyviin aluemenetyksiin niissä ei ollut osattu varautua.⁸¹ Edes 30. marraskuuta 1939 pidetyssä istunnossa ei ole viitteitä siitä, että piispa tai tuomiokapituli olisi vakavasti uskonut sodan syttyvän, vaikka samana päivänä Neuvostoliiton lentokoneet olivat jo Viipurin yllä, joskin aikalaiskuvausten perusteella myöskään kaupungin asukkaat eivät heti tajunneet tilanteen vakavuutta, ja väestönsuojeluviranomaisilla oli suuri työ saada ihmiset pommisuojaan.⁸²

Asiakirjoihin liittyi siis samankaltaista arvonmäärittystä kuin mitä nykyisinkin arkistoissa tehdään. Jotkin, kuten historiallisesti merkittävät asiakirjat, haluttiin ehdottomasti säästää, kun taas toisia tarvittiin kirkon arkisissa toimissa niin usein, että ne päätettiin pitää kotiseurakunnissa tuhoutumisen uhallakin. Vaakakupissa olivat siis melko varma suojele sotatoimilta tai asiakirjojen parempi käytettävyys, mikä todennäköisesti oli avainasemassa seurakuntien pohtiessa, mitä Vaasaan lopulta lähetettäisiin. Päätökset heijastavat myös uskomista siihen, joutuuko Suomi sotaan, koska mikäli sodan syttymistä pidettiin epätodennäköisenä, koko arkiston turvaan lähettäminen tuskin nähtiin tarpeellisena, varsinkin kun se hankaloitti arjen muita toimia. Vaikka ohjeissa olikin ilmaistu, että tarpeellisia ja jatkuvasti käytössä olevia asiakirjoja tuli kirkkoherran jatkuvasti kuljettaa mukanaan, asiaa ei sen enempää selvennetty eikä toteuttamista valvottu.

Joka tapauksessa tulkinnanvaraisten ohjeiden vuoksi vain harvat rajan lähellä sijainneet seurakunnat lähettivät kaiken arkistoaineistonsa turvaan syksyn 1939 aikana. Joidenkin seurakuntien arkistot esittivät jopa tuomiokapitulille marraskuussa pyynnön saada kirkonkirjojaan takaisin Vaasasta, kun toistaiseksi näytti siltä, että neuvottelut Moskovassa pitkittyisivät eikä sodan uhka olisikaan ilmeinen. Muun muassa Metsäpirtin seurakunta pyysi marraskuun viimeisenä päivänä tuomiokapitulilta ”toimenpidettä siihen, että seurakunnan kirkonkirjat tulisivat toimitetuksi takaisin seurakuntaan”, ja tuomiokapitulin pöytäkirjaan ehdittiin jopa merkitä, että asiassa oli ryhdytty toimiin.⁸³

⁸¹ Hiltunen 2005, 13.

⁸² KA VTA Ca 43 Ptk 30.11.1939; Ripatti 2014, 41; Koponen & Viitanen 1941, 19–20.

⁸³ Ripatti 2014, 41; Rapeli 1947, 98–100.

Jotkut halusivat kuitenkin varmistua koko arkiston turvallisuudesta ja lähettää Vaasaan muitakin kuin vain ne vanhimmat asiakirjat, joiden suojelemiseksi tuomiokapituli oli erikseen edellyttänyt toimenpiteitä. Esimerkiksi Udestakirkosta lähetettiin turvaan koko seurakunnan arkisto. Syyskuussa 1939 oli teetetty kannellisia puuarkkuja, joissa kaikki kirkonkirjat ja arkiston käsinkirjoitettu aines lähetettiin lokakuun 6. päivänä silloin vielä salassa pidettyyn määränpäähän, erääseen autovajaan Savonlinnaan.⁸⁴ Sitten evakkoon lähdetessä Uudenkirkon kirkkoherra Eeverti Pärnänen oli ottanut mukaansa sinikantisen vihon, johon oli merkittynä viimeisimmät väestönmuutokset.⁸⁵ Tapauksessa voidaan nähdä kaksi päätyyppiä kirkonkirjojen tapahtumapoluilla: toisaalta Vaasaan siirtäminen jo ennen sotaa, ja toisaalta myös jäljelle jääneen aineiston pakkaaminen mukaan evakkoon lähdetessä.

Kirkonkirjojen turvaan lähettäminen seurakuntien oman harkinnan mukaan ja sen aiheuttamat ongelmat havaittiin myöhemmin myös ylemmällä arkistotasolla, kun valtionarkistonhoitaja Kaarlo Blomstedt kuvaili vuoden 1939 toimintakertomuksessa, kuinka ”valitettavasti vain kovin monet sekä valtion ja kuntien että myös kirkolliset viranomaiset, suurimmaksi osaksi siitä yleisarkistoille ilmoittamatta, jättivät suorittamatta niitä toimenpiteitä, joihin heitä oli kehoitettu, tai hyvässä uskossa peruuttivat jo aloitettuja”, mikä Blomstedtin mukaan aiheutti sittemmin vakavia vahinkoja erityisesti Itä-Suomen arkistoille.⁸⁶

Blomstedtin kuvauksesta herää käsitys, että jotkin tahot olisivat tietoisesti jättäneet noudattamatta arkistolaitokselta tulleita ohjeita. Viipurin tapauksessa näin ei ollut, sillä turvaan lähetettiin juurikin vain se osa aineistoa, joka oli varotoimenpiteenä määrätty suojeltavaksi, mutta sen enempää tuomiokapitulilta kuin muualtakaan ei tullut virallista määräystä muiden aineistojen siirtämisestä. Seurakunnat noudattivat kyllä lakeja ja ohjeita, joita Kansallisarkistolta oli tullut, mutta käsky siirtää vanhin aines turvaan oli tullut tuomiokapitulin kautta. Voidaankin todeta, että yhtenäistä ohjeistusta siitä, mitä kaikkea ylemmät arkistoviranomaiset olisivat tahtoneet suojeltavaksi, tuli liian vähän ja liian myöhään, jotta turvaan olisi saatu kaikki arvokkaana pidetty aineisto. Yksittäisiä seurakuntia ei myöskään voine moittia liian hitaasti edenneistä suojelutoimista, koska esimerkiksi Valtionarkiston ja Suomen kreikkalais-katolisen kirkkohallituksen uudet

⁸⁴ Ripatti 2014, 41.

⁸⁵ Pärnänen 1955, 366.

⁸⁶ Nuorteva & Happonen 2016, 179.

suojelusuunnitelmat olivat marraskuussa 1939 vasta suunnitteilla, mikä osoittaa, että muuallakaan ei osattu odottaa sodan syttyvän, ainakaan vielä vähään aikaan.⁸⁷

Pentti Hiltunen on kirjoituksessaan *Arkistojen suojele talvi- ja jatkosodan poikkeuksellisissa olosuhteissa Viipurin maakunta-arkiston arkistopiirissä* (2005) todennut talvisodan syttyneen ”liian aikaisin”, jotta kaikki arkistolaitoksen omatkin suojelusuunnitelmat olisivat valmistuneet ajoissa. Esimerkiksi Viipurin maakunta-arkisto, jonka kautta olisi pitänyt tulla arkistoalan ohjeistusta paitsi Viipurin myös Mikkelin ja Kuopion läänien seurakunnille, keskittyi pääosin omien aineistojensa suojelemaan, eikä suoraan arkistolaitokseltaan tullut tarvittavia neuvoja, vaikka vuoden 1939 arkistolainsäädäntö olisi sitä edellyttänyt.⁸⁸ Kun edes arkistolainsäädännössä ei ollut otettu riittävän voimakkaasti kantaa sodan mahdollisuuteen, lieenee ymmärrettävää, etteivät kaikki yksittäiset seurakunnatkaan evakuoimiseen heti omatoimisesti ryhtyneet. Tällöin yksittäisten kirkkoherrojen harteille jäi huomattavan suuri päätäntävalta, millä oli merkittävät seuraukset kirkonkirjojen säilymisen kannalta.

Syksyn 1939 tapahtumia voidaankin tarkastella arkistotieteessä vallan käsitteen kautta, sillä yksittäisillä kirkkoherroilla on ollut suuri valta siihen, mitä kaikkia kirkonkirjoja lopulta säästy, etenkin kun ottaa huomioon, kuinka vähäisten ohjeiden varassa jotkut joutuivat toimimaan. Kirkon työntekijöiden henkilökohtaiset näkemykset, usko tai epäusko sodan syttymisen ja keston suhteen tai jopa välinpitämättömyys saattoivat johtaa siihen, että jotkin arkistot jäivät tyystin sodan armoille ja tuhoutuivat myöhemmin pommituksissa. Jotkut taas käsittivät, että heillä oli valta lähettää arkistoaines turvaan ja saattaa se näin nykypäivään asti. Arkistosta vastanneet henkilöt ovat omien arvojensa ja valintojensa kautta vaikuttaneet siihen, mitä kaikkea tietoa esimerkiksi historiantutkijoilla on ollut Karjalasta saatavilla tai minkälaiseksi karjalainen identiteetti on sittemmin muodostunut. Nykyisin arkistosta vastaavan henkilön tulisi olla tietoinen tällaisen vallankäytön seurauksista ja poikkeusoloissa toimiminen suositellaan huomioimaan esimerkiksi arkistoalan koulutuksessa, mutta siitä, miten sota-aikana arkistosta vastaavat henkilöt vallankäyttönsä näkivät, voidaan esittää vain arvauksia ja tulkintoja.⁸⁹

⁸⁷ Hiltunen 2005, 16.

⁸⁸ Hiltunen 2005, 13.

⁸⁹ Gilliland 2018, 133; Cook & Schwarz 2002, 3–5.

Yhdysvaltalainen arkistotieteilijä Anne J. Gilliland on todennut, että sotien aikaan arkistonhoitajan oma kokemusmaailma, moraali, lojaalius yhteisöä kohtaan, identiteetti, isänmaallisuus sekä poliittiset ja ideologiset aatteet ovat vaikuttaneet siihen, miten asiakirjat ovat eri sotien aikaan säilyneet. Gilliland ei ole tutkinut ilmiötä suoranaisesti vallankäytön näkökulmasta, vaikka on selvää, että edellä mainitut tekijät ovat olleet vallan vaikuttimina.⁹⁰ Talvisodassa nämä kriteerit ovat varmasti olleet taustalla erityisesti silloin, kun on kiireellä pohdittu, mitä arkistoinesta otettiin evakkoon lähdettäessä mukaan. Täysin vertailukelpoisia kriteerit eivät kuitenkaan ole, koska talvisodassa arkistojen pelastusta leimaa ennen kaikkea sodan äkillisyys, eikä esimerkiksi kirkon työntekijöiden isänmaallisuutta tai aatemaailmaa voi lähteä etenkään syksyn osalta arvioimaan, jos koko sodan ei uskottu edes syttyvän.

Arvonmäärittäminen näkyi myös silloin, kun joidenkin arkistojen kohdalla ilmoitettiin myöhemmin, että turvaan saatiin ”kaikkein tärkein” arkistoina.⁹¹ Käsitös siitä, mitä arkistossa pidetään ”kaikkein tärkeimpänä” on hyvin subjektiivinen, ja arvonmäärittämiseen on olemassa monia eri kriteereitä. Arkistotieteessä puhutaan yleensä kuudesta eri arvonmäärittämissä kriteeristä, jotka ovat *struktuuralliset hallinnollis-hierarkiset kriteerit, funktionaaliset kriteerit, asiakirjalähtöiset kriteerit, aineiston käyttöön liittyvät kriteerit, yhteiskunnalliset kriteerit* sekä *operationaaliset, oikeudelliset ja taloudelliset kriteerit*. Talvisodan aikaisessa arvonmäärittämisessä korostuivat ennen kaikkea asiakirjalähtöiset kriteerit eli arvonmäärittäminen sisällön ja iän perusteella, sillä nämä olivat painavimmat syyt lähettää vanhin arkistoina turvaan Vaasaan jo ennen sodan syttymistä. Toisaalta etenkin talvisodan kynnyksellä tehdyssä arvonmäärittämisessä voidaan havaita myös aineiston käyttöön liittyvät kriteerit, millä tarkoitetaan eri tahojen tarpeiden huomioimista esimerkiksi toiminnallisesta, oikeudellisesta, taloudellisesta ja kulttuurisesta näkökulmasta.⁹² Tuomiokapitulin myöhemmistä lausunnoista käy ilmi, että kirkonarkistojen pelastusta pidettiin suurena saavutuksena ja niiden kulttuurihistoriallinen arvo oli hyvin merkittävä.⁹³ Mahdollisesti taustalla on vaikuttanut myös asiakirjojen merkitys karjalaisen identiteetin näkökulmasta, sillä kirkonarkistot

⁹⁰ Gilliland 2018, 133.

⁹¹ KA VTA Ca 46 Ptk 31.7.1942.

⁹² Valtonen 2015, 100.

⁹³ Ks. esim. KA VTA Da 45 kirjelmät 1379–1381 Viipurin kaupungin hoitokunnalle, Viipurin kaupunginkirjaston hoitajalle ja Viipurin maakunta-arkiston hoitajalle 16.10.1943; *Kotimaa* 30.6.1944.

ovat sittemmin olleet tärkeä sukututkimuksen apuväline ja arkistot yleensäkin on tunnustettu merkittäviksi muistin paikoiksi.⁹⁴

Toisaalta se, että joitakin asiakirjoja on pidetty erityisen tärkeinä, on myös voinut johtaa siihen, että jotkin niistä menetettiin myöhemmin. Ne nuoremmat asiakirjat, joita seurakunnat saattoivat lähettää Vaasaan ”oman harkinnan mukaan”, olivat osittain sellaisia, joita tarvittiin kirkon toimissa ja niiden lähettäminen muualle olisi merkittävästi haitannut tätä toimintaa. Tällöin voidaan puhua arvonmäärittelyn funktionaalisista kriteereistä, missä korostetaan jonkin organisaation toimintaa, tehtäviä ja niiden merkitystä.⁹⁵ Sen lisäksi, että sodan syttymistä ei pidetty todennäköisenä ja koko arkiston siirto nähtiin kenties liian kalliina tai vaivalloisena, jotkut halusivat pitää asiakirjansa lähellä erityisesti siksi, että niitä tarvittiin. Näin ollen asiakirjojen käyttöarvo saattoi jopa johtaa tärkeinä pidettyjen asiakirjojen tuhoon.

Arkistotieteessä on arvonmäärittelyn yhteydessä yleensä korostettu arkistonhoitajan valtaa, mikä myös Karjalan seurakunnissa on havaittavissa edellä mainituissa tilanteissa, mutta huomattavaa on, että kirkonarkistoissa vallankäyttäjillä ei aina ollut arkistotieteellistä koulutusta tai kokemusta. Ottaen huomioon Blomstedtin jälkiviisauden tuntuu jopa kohtuuttomalta, että Valtionarkisto, jonka lain mukaan olisi kuulunut avustaa kirkonarkistoja, moitti jälkikäteen henkilöitä, joilla ei edes ollut samanlaista arkistotaustaa kuin esimerkiksi Blomstedtillä itsellään. Yksittäisillä kirkon työntekijöillä oli käsissään kenties suurempi valta kuin mitä nykyisessä arkistotieteessä pidettäisiin sopivana, joskaan se ei silti tarkoita, etteivätkö nämä olisi osanneet tehdä arkistojen kannalta edullisiakin ratkaisuja. Yhtä kaikki monia varotoimenpiteitä oli tehty ennen sodan syttymistä niin kirkon- kuin monien muidenkin arkistojen osalta, mutta se ei kuitenkaan kaikilta osin riittänyt sodan niin äkisti syttyessä.

3.2. ”Käytännössä tarvittava arkisto-osa seurasi tuomiokapitulia sen mukana”⁹⁶: Arkistojen tapahtumatyyppit sodan syttyessä

Marraskuun viimeisenä päivänä vuonna 1939, talvisodan syttyessä, oli valtaosa vanhimmista kirkonkirjoista saatu siirrettyä turvaan Vaasaan. Viranomaiset kuitenkin huomasivat piakkoin erehtyneensä pitäessään Vaasaa turvallisena säilytyspaikkana, sillä

⁹⁴ Valtonen 2015, 119–122.

⁹⁵ Valtonen 2015, 100.

⁹⁶ *Kotimaa* 17.8.1943. Kristillinen Kotimaa-lehti uutisoi lyhyesti kirkonarkistojen evakuoimisesta elokuussa 1943.

kaupunkia alettiin pommittaa jo joulukuussa 1939 ja sota koetteli koko muutakin Suomea ankarasti jo ensimmäisinä päivinä.⁹⁷ Sodan syttyessä yli 70 000 asukkaan Viipuri oli yksi Karjalan ja koko Suomen merkittävimpiä kaupunkeja, joka toimi myös yhtenä maan kulttuurisena, tieteellisenä ja taloudellisenä keskuksena.⁹⁸ Myös kaupungin kirkollinen toiminta oli merkittävää, sillä siellä sijaitsi tuomiokapituli arkistoineen, ja esimerkiksi Viipurin maaseurakunta kuului Karjalan suurimpiin seurakuntiin Sortavalan maaseurakunnan sekä Muolaan, Uudenkirkon, Koiviston, Kivennavan ja Jaakkiman seurakuntien ohella.⁹⁹ Sodan uhka oli näkynyt jo aiemmin syksyn 1939 aikana seurakuntien toiminnassa muun muassa siten, että esimerkiksi rippikoulunpito keskeytyi, monet seurakuntien nuoremmista työntekijöistä lähtivät sotapalvelukseen ja iltakirkkojen toiminta siirrettiin seurakuntataloihin ja rukoushuoneisiin, joissa oli paremmat pimennysmahdollisuudet.¹⁰⁰

Viipurin pommitukset alkoivat heti sodan sytyttyä 30. marraskuuta, ja oli varsin oletettavaa, että lähellä rajaa sijainneena suurkaupunkina sinne kohdistuisi vielä enemmänkin sotatoimia, minkä vuoksi evakuoiminen päätettiin aloittaa välittömästi. Syksyn kirkonkirjasiirtojen lisäksi Viipurin lääninhallitus oli varotoimenpiteenä antanut 8. lokakuuta poistumiskehotuksen koskien kaikkia niitä, joita ei ”toimiensa vuoksi tarvittu kotiseudulla”, mikä koski ensisijaisesti lapsia, vanhuksia ja sairaita. Kehotus oli annettu paitsi Viipurin myös Terijoen, Kivennavan, Raudun ja Metsäpirtin asukkaille, joilla oli tiedossa olinpaikka Sisä-Suomesta, ja valtio kustansi asukkaiden poistumisen.¹⁰¹ Moni ei tälle taipaleelle kuitenkaan ollut lähtenyt ja osa lähteneistä tuli takaisin vielä myöhemmin samana syksynä palatakseen esimerkiksi koulun tai työn pariin, kun sodan uhka ei ollut ilmeinen.¹⁰² Varsinainen Viipurin kaupungin tyhjentäminen alkoikin siis vasta 1. joulukuuta 1939, jolloin ensimmäiset evakuointimääräykset oli annettu.¹⁰³ Tuolloin kaupunki oli lähestulkoon yhtä asutettu kuin aiemminkin samana vuonna, eli lokakuun evakuointikehotuksen vaikutukset eivät juurikaan näkyneet.

⁹⁷ Nuorteva & Happonen 2016, 176.

⁹⁸ Koponen & Viitanen 1941, 12–15; *Suomen tilastollinen vuosikirja 1940*, sivu 14, taulukko 13.

⁹⁹ Kansonen 1997, 454.

¹⁰⁰ KA VTA Da 43 Kirje 174/7.11.1939; Huuskonen 1978, 215.

¹⁰¹ Luoma 1977, 10; Ahokas 2004, 35; Kallioniemi 1990, 46.

¹⁰² Koponen & Viitanen 1941, 35.

¹⁰³ Kansonen 1997, 449.

Joulukuussa annetut määräykset koskivat myös seurakuntia, kirkkoherranvirastoa ja tuomiokapitulia arkistoineen ja työntekijöineen. Aikaa ei ollut paljon, ja jotkin tahot joutuivat tekemään nopeita päätöksiä väestön ja asiakirjojen sijoittamisen suhteen. Esimerkiksi aiempien suunnitelmien mukaan Viipurin tuomiokapitulin arkistoineen oli tarkoitus siirtyä Mikkelin maaseurakunnan pappilaan, mutta sodan äkillisesti syttyessä piispa Yrjö Loimaranta päätti valita väliaikaiseksi evakuointikohteeksi Savitaipaleen, minne myös Viipurin hovioikeus ja lääninhallitus olivat siirtymässä. Pommitusten ja lähtökiireiden keskellä jouduttiin myös päättämään, mitä asiakirjoja evakkotaipaleelle otettaisiin mukaan ja mitkä täytyisi jättää Viipuriin. Lähtö tapahtui nopeasti, sillä kaupunkia pommitettiin ankarasti, ja joulukuun 1. päivän iltaan mennessä olivat Viipurin maaseurakunnan kirkkoherran Lauri Helteen autoon ahtautuneet Loimaranta puolisoineen, tuomiokapitulin sihteeri Pauli Piispanen, notaari Keijo Vahermo sekä tuomiokapitulista kiireellä mukaan pakatut tärkeimmät asiakirja-aineistot. Myöhään yöllä seurue majoittui väliaikaisesti Lappeen kirkkoherranpappilaan asessori Leo Gummeruksen luokse, sillä huono ajokeli ja vastaan tulevat sotilasajoneuvot estivät kulun Savitaipaleelle, minne päästiin vasta seuraavana päivänä.¹⁰⁴

Alkuperäisen suunnitelman mukaisesta Mikkeliin siirtymisestä luovuttiin, koska Savitaipaleella oli Lauri Helteen kesäasunto sekä tämän vaimon puoleisia sukulaisia, jolloin tämä pystyi hoitamaan evakkoon lähtenyttä seurakuntaansa sekä muita tehtäviään paremmin sieltä. Tästä johtuen myös piispan oli järkevää asettua toistaiseksi samoille seuduille, jotta Viipurin kirkollinen toiminta saataisiin turvattu.¹⁰⁵ Päätöksentekoon vaikutti myös se seikka, että koska Lappeen seurakunnan kirkkoherra ja tuomiokapitulissakin toiminut asessori Leo Gummerus oli helposti saatavissa Savitaipaleelle, oli kirkon toiminta evakuoitunakin helpommin järjestettävissä kuin Mikkelistä käsin.¹⁰⁶ Väliaikaisesta Savitaipaleelle jäämisestä huolimatta tuomiokapitulin viime hetkillä pelastettu arkistoaines päätettiin kuitenkin lähettää suunnitelmien mukaisesti Mikkeliin, missä säilytyspaikaksi valikoitui Kenkäveron pappilan arkistoholvi. Ajatus siitä, että tuomiokapitulin arkisto oli eri paikassa kuin itse tuomiokapituli, saattaa tuntua erikoiselta, varsinkin kun osa asiakirjoista oli säännöllisesti käytössä. Piispa Loimaranta katsoi kuitenkin velvollisuudekseen suojella

¹⁰⁴ Loimaranta 1942, 12–13; Ripatti 2014, 55; Kansanaho 1985, 357.

¹⁰⁵ KA VTA Ca 43 Ptk 7.12.1939; Kansanaho 1985, 357.

¹⁰⁶ Loimaranta 1942, 13.

jäljelle jäänyttä arkistoa ja piti näin ollen Mikkeliä kaikesta huolimatta turvallisempana paikkana kuin väliaikaisia sijoituskohteita jo muutoinkin epävarmassa tilanteessa.¹⁰⁷

Arkistotieteen näkökulmasta evakuoinnissa on mielenkiintoista, että vaikka useita evakuointisuunnitelmia olikin tehty, monet päätökset jouduttiin tekemään kiireessä eikä läheskään aina oltu selvillä siitä, missä mitkään asiakirjat olivat ja kuka niistä oli vastuussa. Esimerkiksi edellä mainitussa Viipurin tapauksessa oli aluksi tarkoitus mennä Mikkeliin, mutta itse evakuoinnin aikana päätettiin asettua väliaikaisesti Savitaipaleelle, koska tuomiokapitulin toimivuus nähtiin tärkeämpänä kuin vanhassa suunnitelmassa pidättäytyminen. Luonnollisesti asiaan vaikutti myös se seikka, että vaikka sodan syttymistä lähinnä pommitusten ja paloturvallisuuden kannalta olikin käsitelty jo varhain 1930-luvun aikana, joulukuussa 1939 alkanut evakuointi näytti silti tulevan kirkollisille viranomaisille yllätyksenä.¹⁰⁸ Todennäköisesti suunnitelmien muuttamiseen ja väliaikaisesti Savitaipaleelle vetäytymiseen vaikutti myös talvisodan puolustuksellinen luonne ja se, että sotilasjohtokin oli nostanut esiin kirkon ja uskonnon roolin sodassa. Kirkon tehtävänä niin rauhan kuin sodankin aikana oli sielunhoitotyö ja yhtenäisyyden vahvistaminen, minkä vuoksi on oletettavaa, että Loimaranta ja muut kirkolliset tahot halusivat pitää edes jonkinlaista järjestystä yllä ja hoitaa kirkon tehtäviä mahdollisimman paljon entiseen malliin.¹⁰⁹

Kuten edellä on käynyt ilmi, lähtöpäivänä tuomiokapitulissa sekä monissa muissa Karjalan kirkollisissa arkistoissa tehtiin hyvin kiireellistä arvonmäärittystä, sillä vain osa asiakirjoista voitiin ottaa mukaan ja osa piti jättää. Siinä missä arvonmäärittäminen tulisi nykyisenlaisessa arkistotieteessä olla pitkäkestoinen prosessi, tuomiokapitulilla oli mahdollisesti vain muutamia tunteja tai minuutteja aikaa pohtia, mitä haluttiin ottaa mukaan.¹¹⁰ ”Tärkeimmän” arkistoaineksen määrittivät siis vain yksittäiset ihmiset hyvin lyhyessä ajassa eikä esimerkiksi laissa määriteltä Valtionarkiston neuvoa ehditty mitenkään pyytää. Tällainen toiminta lienee ollut merkittävä taitekohta myös asiakirjan elinkaaren kannalta, kun arvonmäärittästä tehtiin yllättäen eri tavalla kuin alun perin oli suunniteltu.

¹⁰⁷ Ripatti 2014, 251.

¹⁰⁸ KA VTA 43 Ptk 30.11.1939; Rapeli 1947, 211; *Kotimaa* 17.8.1943.

¹⁰⁹ Murtorinne 1995, 233–234.

¹¹⁰ Valtonen 2015, 96–97.

Lisäksi kiintoisaa on tuomiokapitulin arkistoaineksen siirtäminen väliaikaisesti eri paikkaan kuin itse tuomiokapitulin toimijat. Monet arkistotieteen tutkijat ovat korostaneet niin arkistonhoitajan kuin myös käyttäjien merkitystä, minkä vuoksi saattaa syntyä mielikuva, että talvisodan tapauksessa koko arkistotoiminta olisi jätetty ikään kuin oman onnensa nojaan: arkistohan sijoitettiin tarkoituksella paikkaan, jossa sitä ei käyttänyt sen enempää arkistonhoitaja kuin kukaan muukaan. Kyseessä on kuitenkin samankaltainen tietoinen valinta kuin silloin, kun tuomiokapituli joutui kiireessä pakkaamaan tärkeimmät asiakirjansa ja jättämään osan pommitusten armoille, tai kun jo alkusyksystä jouduttiin miettimään, mikä osa arkistoa lähetetään turvallisuussyistä Vaasaan.

Todennäköisesti sodan aikana ei myöskään mietitty ensisijaisena arkistojen käytettävyyttä vaan sitä, että ne ylipäätään saatiin jonnekin väliaikaiseen turvaan. Samasta syystähän arkiston vanhin aines päätettiin alun alkaenkin siirtää Vaasaan, vaikka se hankaloitti niiden käytettävyyttä. Loimaranta ja muut tuomiokapitulin henkilöt myös arvelivat, että Savitaipaleelle jääminen tulisi olemaan vain väliaikaista, ja että Mikkeliin tai muualle siirtymistä arkiston kanssa voitaisiin pohtia sitten, kun sotatila olisi rauhoittunut. Kovin kauaa tuomiokapituli ei ehtinyt arkistostaan erossa ollakaan, kun se rauhan tultua siirtyi monien vaiheiden kautta itsekin Mikkeliin.¹¹¹

Asiakirjojen suojele käytettävyyden kustannuksella näkyi myös niissä seurakunnissa, joissa asiakirjoja ei syystä tai toisesta ollut lähetetty ajoissa Vaasaan, mutta niitä ei otettu myöskään evakkotaipaleelle mukaan sodan jo sytyttyä, vaan ne piilotettiin kotipitäjiinsä. Näin tehtiin esimerkiksi Suojärvellä, missä kirkonkirjat kätettiin hautausmaahan, ja mistä ne löytyivät vahingoittumattomina seurakuntalaisten tullessa takaisin.¹¹² Joillakin paikkakunnilla kirkonkirjoja piilotettiin myös kellareihin ja maakuoppiin, mikä yhtä lailla osoittaa, että vaikka asiakirjoja ei ollut lähetetty tuomiokapitulin pyynnöstä huolimatta Vaasaan, niiden ei haluttu tuhoutuvan tai joutuvan vihollisen käsiin, minkä vuoksi jouduttiin tekemään hyvin nopeita ja mielikuvituksekkaitakin ratkaisuja, jotta arkistot saataisiin turvattua.¹¹³

¹¹¹ Ripatti 2014, 251.

¹¹² Kansanaho 1985, 345.

¹¹³ Ripatti 2014, 251.

Piilottaminen voidaan nähdä siis yhdenlaisena tapahtumatyyppinä pohdittaessa, mitä kaikkea kirkollisille asiakirjoille sota-aikana tapahtui. Tämän lisäksi kaksi edeltävää tyyppiä ovat arkiston siirtäminen turvaan jo ennen sotaa sekä sen pakkaaminen mukaan sodan sytyttyä. Kaikkiin tyypeihin liittyy voimakasta vallankäyttöä ja arvonmäärittystä, sillä kaikkien kohdalla on tapauskohtaisesti jouduttu miettimään, mitä asiakirjoja halutaan säästää ja mistä syistä. Lisäksi neljäntenä tyyppinä voidaan nähdä arkistojen tuhoutuminen, mihin myös kytkeytyy tietynlaista arvonmäärittystä. Vaikka esimerkiksi tuomiokapitulin tapauksessa arkistosta olisi haluttu pelastaa enemmänkin asiakirjoja, vain osa voitiin ottaa mukaan silläkin uhalla, että loppujen tiedettiin todennäköisesti tuhoutuvan pommituksissa tai joutuvan vihollisen käsiin. Tällaisissa tapauksissa on siis jouduttu tekemään hyvin kiireellistä arvonmäärittystä ja vaikeita valintoja, joilla on ollut kauaskantoiset seuraukset arkiston kannalta.

Sota koetteli pahoin monia Karjalan seurakuntia, kyliä ja kaupunkeja. Koska pommitukset olivat hyvin ankaria, monet esimerkiksi Viipurin kaupungin rakennuksista saivat vakavia vaurioita.¹¹⁴ Kaupungin kirkoista ainoastaan ruotsalais-saksalaisen seurakunnan Pietari-Paavalin kirkko säilyi suurimmilta osin vahingoittumattomana, ja sekin kärkiristinsä menettäneenä.¹¹⁵ Viipurin vanhaan tuomiokirkkoon osui 3. helmikuuta 1940 pommi, joka aiheutti mittavia vahinkoja, ja 10. helmikuuta puolestaan, niin sanottuna tuhopolttolauantaina, paloi pommien myötä useita rakennuksia, kuten Viipurin maaseurakunnan kirkko.¹¹⁶ Pommituksissa tuhoutui myös monia pappiloita, mikä oli erittäin kohtalokasta kirkonarkistojen kannalta, sillä juuri pappiloissa säilytettiin monia asiakirjoja.¹¹⁷

Viipurissa sijainneista seurakunnista kaikki kokivat menetyksiä asiakirjojen osalta, joskin joidenkin tuhot olivat mittavampia kuin toisten. Raskaimpia menetyksiä koki erityisesti Viipurin tuomiokirkkoseurakunta, jolta painetun arkistoaineksen lisäksi tuhoutui pommituksissa huomattavia määriä käsinkirjoitettua aineistoa: muun muassa kastettujen tietoja vuosilta 1901–1938, vihittyjen aikaväliltä 1913–17.6.1939, kuolleiden aikaväliltä 1903–6.8.1938, saapuneet 1922–20.1.1930, tilikirjoja vuoteen 1937 asti sekä kirkkoneuvoston, kirkkovaltuuston ja kirkkohallintokunnan pöytäkirjoja

¹¹⁴ Kallioniemi 1993, 36.

¹¹⁵ Ahokas 2004, 55; Kallioniemi 1993, 43.

¹¹⁶ Koponen & Viitanen 1941, 101–102, 111.

¹¹⁷ Kansanaho 1985, 345.

useilta eri vuosilta.¹¹⁸ Monia tuomiokirkkoseurakunnan kirkonkirjoja tuhoutui pommituksissa erityisesti kirkkoherranviraston holveissa ja Tammisuon siunauskappelin kellareissa, eikä niitä myöhemmin sieltä enää löytynyt.¹¹⁹ Osa tuomiokirkkoseurakunnan kirkonkirjoista tuhoutui myös palavassa rautatievaunussa, sillä vaikka ne oli alun perinkin tarkoitettu pelastettaviksi, ne lähetettiin turvaan liian myöhään.¹²⁰ Yhtä lailla myös Viipurin ruotsalainen seurakunta menetti suurimman osan 1820-lukua myöhemmästä kirkonarkistosta, kun taas Viipurin maaseurakunnan arkistosta tuhoutui esimerkiksi kastettujen historiakirjat vuosilta 1919–1925, avioliittoon kuulutettujen kirjat vuosilta 1903–1911, rikosluettelo N^ot 1–3055 sekä ”muita irrallisia koteiloissa säilytettyjä asiakirjoja.”¹²¹

Sen sijaan Vaasan tilanne sota-aikana ei liiemmästi vaikuttanut Viipurin seurakuntien kirkonkirjojen tuhoutumiseen, sillä ne kirkonkirjat, jotka sinne oli ehditty siirtää vuoden 1939 syksyllä, säästyivät pahimmilta vahingoilta. Vaikka Vaasaa pommitettiin jo sodan alkuvaiheessa useita kertoja ja maakunta-arkistokin vaurioitui joulukuun 29. ja 31. päivien ilmaiskussa, Karjalasta tuodut kirkonkirjat eivät näissä olosuhteissa vahingoittuneet. Sen sijaan Vaasan hovioikeuden arkisto menetti monia asiakirjojaan, ja muutoinkin siinä missä Karjalan aineistot selvisivät vähällä Vaasan omat aineistot kärsivät tuhoista.¹²²

3.3. Kirkonkirjojen etsintä ja selvitystyö

Asetuttuaan aloilleen kirkko pyrki selvittämään, missä evakkoon lähteneet niin sanotut siirtoseurakunnat seurakuntalaisineen olivat, miten kirkko tulisi vastaisuudessa hoitamaan asioitaan, mihin kirkonkirjoja ja muita aineistoja oli joutunut, ja mitkä asiakirjat olivat mahdollisesti tuhoutuneet talvisodan pommituksissa. Vuoden 1939 lopulla ja kevään 1940 aikana oli jo suunnitteilla uutta lainsäädäntöä koskien siirtoseurakuntia, joiden asema näytti toistaiseksi vakiintuneen Suomen kirkollisella kentällä. Seurakunnat saivat myös Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin kiertokirjeissä yksityiskohtaiset ohjeet jäljelle jääneiden arkistojen turvaamiseksi.¹²³ Samalla selviteltiin myös, minne kaikkialle kirkkojen arkistoaineistoa oli päätynyt, kun

¹¹⁸ KA VTA Ca 46 Ptk 31.7.1942.

¹¹⁹ KA TMSRKA II Dc Kertomus Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan tilasta 1937–1941; Kansanaho 1985, 345.

¹²⁰ Rapeli 1978, 317.

¹²¹ KA VTA Ca 46 Ptk 31.7.1942; *Viipuriin liittyvät aineistot*.

¹²² Nuorteva & Happonen 2016, 176–177.

¹²³ Ripatti 2014, 64.

tilanne ei enää ollut yhtä kaoottinen kuin evakkotaipaleelle lähdetessä joulukuun alkupäivinä. Kirkkoherroilta pyydettiin kirjallista selvitystä siitä, mitä arkistoinesta heidän seurakunnistaan oli jäänyt luovutetulle alueelle, missä kyseiset arkistot sijaitsivat ja mitä sodan syttymishetkellä käytössä olleille kirkonkirjoille oli tapahtunut.¹²⁴

Tällainen selvitystyö oli tarpeen, sillä tilanne talvisodan aikana ja sen päätyttyä oli hyvin sekava. Kirkkoherrojen tuli ilmoittaa tuomiokapitulille, mille paikkakunnille ja kuinka paljon seurakuntalaisia oli asettunut, ja kuinka sielunhoitotyö ja kirkollinen kirjanpito saatiin alueella järjestettyä.¹²⁵ Viipurin ja monien muiden seurakuntien kirkonkirjat olivat nopean evakuoinnin aikana päätyneet eri puolille Suomea ja luovutettua aluetta, kaikkien seurakuntalaisten ja kirkkoherrojen olinpaikasta ei ollut tietoa ja osa arkistoista ilmoitettiin jopa väliaikaisesti kadonneeksi. Esimerkiksi Kanneljärven seurakunnan kirkonkirjat päätyivät Savonlinnan ja Mikkelin alueelle, seurakuntalaiset Kiikkaan ja Tyrvääseen ja itse kirkkoherran ilmoitettiin olevan ”teillä tietämättömillä”, kun tämän olinpaikkaa ei ollut ilmoitettu tuomiokapitulille.¹²⁶ Vastaavasti Johanneksen seurakunnassa kirkonkirjat katosivat evakuoinnin aikana ja ne löydettiin vasta sodan päätyttyä Salosta, vaikka kirkkoherra ja seurakuntalaiset oli sijoitettu Paimion, Piikkiön, Liedon, Kaarinan ja Kuusiston kuntiin.¹²⁷ Näiden tapausten pohjalta asiakirjojen tapahtumatyypeistä voitaisiin periaatteessa nimetä omaksi tyyppikseen myös katoaminen, mutta tietävästi ainakaan suuria määriä ei kadonnut pysyvästi, vaikkakaan yksittäisistä asiakirjoista ei voida sanoa varmasti.

Viipurin tapauksessa asiakirjoja ei juurikaan kadonnut, sillä samaisen selvitystyön jälkeen oli ainakin tiedossa, missä olivat ne kirkonkirjat, jotka oli saatu siirrettyä Karjalasta turvaan. Kun välirauha oli alkanut 13. maaliskuuta 1940 ja Viipuri jäänyt silloisen rajan taakse, kaupungin papisto oli sijoitettu toistaiseksi Helsinkiin, Tampereelle, Hämeenlinnaan, Lahteen ja Kotkaan.¹²⁸ Vastaavasti oli menetelty myös siviiliväestön osalta, sillä evakot pyrittiin pitämään mahdollisuuksien mukaan samoilla paikkakunnilla kuin missä kotipitäjän kirkon työntekijätkin olivat, koska niin papeilla, kanttoreilla kuin kirkkoherroillakin katsottiin olevan tärkeä rooli väestön

¹²⁴ KA VTA Da 43 Kirjelmät 527–561/12.4.1940 siirtoseurakunnille; KA VTA Da 43 Kirjelmät 613–635/15.4.1940 siirtoseurakunnille; KA VTA Da 43 Kirjelmä 776/3.5.1940 opetusministeriölle.

¹²⁵ Ripatti 2014, 63.

¹²⁶ KA VTA C 43 Ptk 12.12.1939.

¹²⁷ Ripatti 2014, 60, 274.

¹²⁸ KA VTA Da 43 Kirjelmä 569/12.4.1940 Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan kirkkoherranvirastolle; Huuskonen 1978, 216.

sielunhoidollisessa työssä; tämän on myöhemmin todettu olleen suuri voimavara evakoille, jotka kokivat saaneensa kirkkoherroilta tukea ja turvaa ja lähentyneensä heidän kanssaan evakkotaipaleen aikana.¹²⁹ Väestön toiveena oli ollut, että karjalaiset saisivat yhtenäiset asutusalueet, mutta vaikka tätä ei voitukaan toteuttaa, evakuoointia on – ainakin väestön osalta – sittemmin pidetty Suomen oloissa onnistuneena sodan äkillisyyden huomioon ottaen.¹³⁰

Se, että arkistot olivat pitkään väliaikaisissa sijoituskohteissa vailla minkäänlaista arkistonhoitajaa, on arkistotieteessä melko erikoista. Samalla tavoin kuin tuomiokapitulin arkiston tapauksessa, myös muiden seurakuntien kohdalla herää mielikuva, että arkistoaines olisi varastoitu ikään kuin hätäturvaan, jotta sitä voisi käyttää myöhemmin sotatilanteen rauhoituttua. Samainen ilmiö on havaittavissa myös syksyn tapahtumista, kun osa asiakirjoista siirrettiin Vaasaan, vaikka siellä ne eivät olleetkaan yhtä helposti käytettävissä kuin kotiseurakunnissaan. Taustalla näkyy paitsi jako erilaisiin arvonmäärittystyyppeihin myös asiakirjojen *primaarinen* ja *sekundaarinen arvo*. Kyseessä on yhdysvaltalaisen arkistotieteilijä Theodore R. Schellenbergin luoma käsitepari, jossa primaarinen arvo tarkoittaa asiakirjojen merkitystä asiakirjat laatineelle tai vastaanottaneelle organisaatiolle – tässä tapauksessa kirkolle ja tuomiokapitulille –, kun taas sekundaarinen arvo viittaa muiden käyttäjien, kuten historiantutkijoiden, arvoon.¹³¹ Asiakirjojen ollessa väliaikaisissa sijoituskohteissa eri puolilla Suomea niiden käyttöarvo esimerkiksi tuomiokapitulille oli melko vähäinen, mutta siten ne voitiin pitää turvassa tulevaisuutta, kuten myöhempää tutkimuksentekoa, silmällä pitäen. Asiakirjojen elinkaaren aikana on siis nähtävissä useita eri arvoja ja arvonmäärittystilanteita koko sotavuosien ajalta.

Tilanne ei ollut kuitenkaan rauhoittunut vuoteen 1940 tultaessa ja sota vaikutti arkistoihin sen viimeisiin päiviin asti. Talvisodan loppuvaiheet näkyivät kirkon toiminnassa muun muassa siten, että 8. maaliskuuta 1940, vain muutamia päiviä ennen sodan päättymistä, Viipurin hiippakunnan tuomiokapituli oli joutunut muuttamaan Savitaipaleelta Korpilahden kirkkoherran pappilaan. Tämä oli seurausta muuttuneesta tilanteesta sotatoimialueella, minkä vuoksi kaikkien itärajaa lähellä olevien virastojen piti siirtyä kauemmaksi. Korpilahti valikoitui tuomiokapitulin kohteeksi etenkin siitä

¹²⁹ Kansanaho 1985, 356.

¹³⁰ Kansanaho 1985, 345, 348.

¹³¹ Henttonen 2015, 64–65.

syystä, että sinne oli asettunut Viipurin maaseurakunnan entisiä asukkaita ja siellä sijaitsi myös asessori Lauri Helteen varsinainen työpaikka, ja Helteen rooli tuomiokapitulin siirtoväen kirkollisessa toiminnassa oli koko sota-ajan muutoinkin hyvin merkittävä.¹³² Korpilahdelle ei kuitenkaan ollut tarkoitus jäädä pysyvästi, ja noin kuukauden kuluttua, 4. huhtikuuta 1940, tuomiokapituli siirtyi Mikkeliin, minne myös arkistoina oli jo sodan syttyessä viety. Tuomiokapituli sijaitsikin tästä eteenpäin Mikkeliissä lukuun ottamatta kymmenen kuukauden oleskelua jatkosodan lopulla Viipurissa.¹³³

Sen sijaan jo heti talvisodan päättyttyä huoli Neuvostoliiton puolelle jääneistä aineistoista koski koko kirkkoa, ja pian alettiinkin pohtia aineistojen takaisin saamista. Esimerkiksi Viipurin tuomiokapitulin aineiston pelastamiseksi tehtiin varsin uhkarohkea yritys heti talvisodan päättyttyä. Tuolloin tuomiokapitulin sihteeri ja varatuomari Pauli Piispanen, notaari Keijo Vahermo ja asessori Lauri Helle lähtivät piispan kehotuksesta Viipuriin hakeakseen sinne jääneet asiakirjat piispan ja tuomiokapitulin arkistosta ja kirjastosta sekä seurakunnista. Kuultuaan niin sanotusta ”pakkorauhasta” seurue lähti Jyväskylän sotilaspiirin tarjoamalla kuorma-autolla kohti Viipuria, jonne saavuttiin varhain maaliskuun 14. päivän aamuna. Yritys kuitenkin epäonnistui, sillä heidän saapuessaan olivat puna-armeijan joukot jo tulossa kaupunkiin, joka paloi monin paikoin ja jossa tapahtui useita räjähdyksiä.¹³⁴

Tällaiset uhkarohkeat yritykset osoittavat, kuinka merkittävänä Viipuriin jääneitä asiakirjoja pidettiin ja minkälaisia riskejä niiden pelastamiseksi oltiin valmiita ottamaan, vaikka niitä ei ollutkaan otettu evakkotaipaleelle mukaan. Joukossa oli tuomiokapitulin yleisen arkistomateriaalin lisäksi myös piispa Loimarannan henkilökohtaista kirjeenvaihtoa, jota pidettiin merkittävänä niin evankelis-luterilaiselle kirkolle kuin myös suomalaiselle historian tutkimukselle, mikä osoittaa niillä olleen sekä primaarista että sekundaarista arvoa.¹³⁵ Vaikka yhdenlainen arvonmäärittämisprosessi oli jo sodan syttyessä jouduttu vastentahtoisesti tekemään, myös ”hylätyistä” asiakirjoista kannettiin huolta ja niihin kohdistui mielenkiintoa kiireessä tehdyn arvonmäärittäksen jälkeenkin.

¹³² KA VTA Ptk 7.3.1940; Loimaranta 1942, 16; Kansanaho 1985, 358–359.

¹³³ Kotimaa 17.8.1943; Kansanaho 1985, 358.

¹³⁴ KA VTA Ca 44 Kirjelmä 776/3.5.1940 opetusministeriölle; Ks. myös Ripatti 2014, 68–69.

¹³⁵ Ripatti 2014, 310, viite 250.

Opetusministeriön ja ulkoasiainministeriön kanssa keskusteltiin myös rajan taakse jääneiden asiakirjojen takaisin saamisesta ja näiltä osin rauhansopimuksen yksityiskohtaisesta soveltamisesta. Jo maaliskuussa 1940 rauhanneuvottelijana toiminut Juho Kusti Paasikivi ehdotti luovutettujen alueiden arkistojen palauttamista, mutta asiaa ei koskaan saatu etenemään neuvotteluja pidemmälle, koska Molotovin mukaan siinä katsottiin voitavan noudattaa vain Neuvostoliiton perustuslain säädöksiä. Paasikivi teki asiasta myöhemminkin useita aloitteita ennen jatkosodan syttymistä, mutta vastaus oli kerrasta toiseen kielteinen.¹³⁶ Toukokuussa 1940 Leningradista saapui intendenttejä arvioimaan arkistoinesta ja monet esimerkiksi Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan ja Viipurin maaseurakunnan asiakirjoista myös jäivät Neuvostoliiton ja sittemmin Venäjän valtion haltuun.¹³⁷ Tällaiset tapaukset voidaan nähdä viidentenä tapahtumatyyppinä asiakirjojen kohtaloissa, vaikkakin asiakirjojen arvonmäärityskriteerit ovat olleet varsin samanlaisia kuin tuhoutuneiden kohdalla. Kirkon työntekijät todennäköisesti tiedostivat asiakirjojen voivan joutua paitsi pommitusten armoille myös vihollisen käsiin, mutta joutuivat silti jättämään ne voidakseen pelastaa kaikkein tärkeimpänä pitämänsä arkistoinneksen.

Talvisodan päätyttyä lyötiin toistaiseksi lukkoon myös siirtoseurakuntien ja samalla niiden arkistojen asema. Turussa 8.–9. toukokuuta 1940 pidetyssä piispainkokouksessa Lauri Helle, Pauli Piispanen ja Yrjö Loimaranta edustivat Viipurin hiippakuntaa ja puolsivat siirtoseurakuntien itsenäistä asemaa. Piispanen oli laatinut ennakkoon lakipykälät perusteluineen, jotta siirtoseurakunnille saataisiin taattua laillinen asema, etenkin kun niillä korostettiin olevan tärkeä rooli karjalaisen väestön keskuudessa. Tukensa siirtoseurakuntien laillistamiselle antoivat myös Karjalan Liitto sekä useat evakkoon lähteneet kirkon työntekijät, kuten Toivo Rapeli, joka oli ennen piispainkokousta kirjoittanut Karjala-lehteen varsin kärkeään vetoomuksen siirtoseurakuntien puolesta. Kun siirtoseurakuntien taloudellinen asema ja niihin liittyvät lakiasiat oli saatu piispainkokouksessa selvitettyä, ne saivat tietyin varauksin luvan jatkaa toimintaansa itsenäisinä seurakuntina, vaikka oletamus olikin se, että niiden toiminta ei tulisi olemaan pysyvää. Tähänkin siis sisältyi ajatus, että Karjalaan mahdollisesti palattaisiin, vaikka tarkempaa tietoa tulevaisuudesta ei vielä ollutkaan.¹³⁸

¹³⁶ Polvinen 1995, 143–144, 263; Nuorteva & Happonen 2016, 186–187.

¹³⁷ Lankinen 1993, 67. Jukka Partanen on vuonna 1996 tehnyt luettelon Leningradin oblastin arkistossa Viipurissa säilytettävistä suomalaisista arkistoista. Nykyisin siellä säilytetään kaikkiaan 450 suomalaista arkistonmuodostajaa, jotka sisältävät noin 139 000 asiakirjakansiota (Partanen 2016, 2).

¹³⁸ Ripatti 2014, 82–84.

3.4. Vallankäytön seuraukset ja menetetyn aineiston merkitys

Vaikka vuosisadan alkuvuosikymmeninä tehtyjen kirkkolainsäädännön uudistusten myötä kirkko ei enää ollut velvollinen rekisteröimään kaikkia seurakuntansa alueella syntyneitä tai sinne muuttaneita, on silti selvää, että kirkollisten asiakirjojen menetys vaikutti ratkaisevasti karjalaisten väestökirjanpitoon.¹³⁹ Tuolloin oli myös väestökirjanpidon ohjeissa mainittu, että kirkonkirjoja ehdottomasti tarvittiin kirkollisten toimitusten kirjaamiseksi, väestön siviiliasioiden ajamiseksi, virkatodistuksia varten sekä ennen kaikkea evakuoituneen väestön rekisteröimiseksi.¹⁴⁰ Vaikka esimerkiksi Viipurin seurakunnista saatiinkin suhteellisen paljon asiakirjoja turvaan, kadonneilla ja tuhoutuneilla kirkonkirjoilla on silti ollut suuri merkitys niin suomalaisen väestökirjanpidon kuin esimerkiksi historiallisten arvojenkin kannalta.¹⁴¹ Vuoden 1939 aikana useaan otteeseen ilmennyt vallankäyttö näkyy vielä nykyisinkin, kun tutkijoilla ei ole kaikkea arkistoaainesta saatavillaan.

Kuten edellä on hyvin käynyt ilmi, kaikkia aineistoja ei saatu seurakunnista turvaan, kuten ei saatu myöskään kuntien ja valtion virastoista tai kaikista yksityisistä arkistoista, vaikka pienimuotoinen sotaan varautuminen olikin ollut esillä 1920- ja 1930-lukujen varhaisissa arkistointiohjeissa.¹⁴² Nämä menetetyt aineistot ovat jättäneet monia aukkoja myöhempään historian tutkimukseen ja väestökirjanpitoon, minkä vuoksi herääkin kysymys, millä perusteella määriteltiin, mitä aineistoa siirrettiin Vaasaan ja mitä otettiin mukaan sodan syttyessä. Miksi enempää aineistoa ei ylipäätään lähdetty pelastamaan?

Syitä tähän on useita, kuten edellä mainituista arvonmääritystilanteista on käynyt ilmi. Toivo Rapelin muistelmien mukaan oli mahdollista, että ilman piispatar Hilja Loimarannan varoitusta syyskuussa 1939 olisi koko kirkon vanhimman arkistoaineksen siirto Vaasaan saattanut jäädä toteutumatta, sillä juuri hän sai vakuutettua asiasta myös puolisonsa, joka sittemmin otti asian esille tuomiokapitulissa.¹⁴³ Tässä näkyi luonnollisesti myös arkistoaineksen arvon määrittäminen iän ja siten historiallisen arvon perusteella, kuten monesti arkistojen historian aikana onkin tehty.¹⁴⁴ Tuomiokapituli tai valtion arkistoviranomaiset eivät lähteneet yhtä tiukalle linjalle 120 vuotta nuorempien

¹³⁹ Korhonen 1999, 46.

¹⁴⁰ Ripatti 2014, 63.

¹⁴¹ KA TMSRKA II Dc Kertomus Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan tilasta 1937–1941.

¹⁴² Ks. esim. Hiltunen 2005, 5.

¹⁴³ Rapeli 1978, 318.

¹⁴⁴ Ks. esim. Valtonen 2015, 95.

aineistojen kanssa vaan jättivät asian seurakuntien oman harkinnan varaan, mikä taasen kielii siitä, että kirkolla tai arkistolaitoksella ei selvästikään ollut yhtenäistä käsitystä sodan syttymisestä. Kun tuomiokapituli lähti evakkoon joulukuun ensimmäisen päivän iltana, mukana olivat vain yksittäisten ihmisten tärkeimpinä pitämät asiakirjat, mutta monia jouduttiin tietoisesti jättämään Viipuriin.¹⁴⁵ Tässäkin on havaittavissa tiettyä vallankäyttöä ja arvonmäärittelyä, sillä vaikka mukaan otettiin arkistoaines, jota pidettiin kaikkein tärkeimpänä, Viipuriin jäi myös paljon arvokkaana pidettyjä asiakirjoja, joita sodan päätyttyä yritettiin vielä saada takaisin.

Kaikenlaisen aineiston pelastamiseen ei myöskään ollut resursseja, mikä havaittiin viimeistään sodan syttyä, kun evakkotielle lähdettiin hyvin lyhyellä varoitusajalla. Monet seurakuntien asiakirja-aineistoista tuhoutuivat yksinkertaisesti kirkkojen ja seurakuntatalojen joutuessa sotatoimien kuten pommitusten keskelle, eikä niitä kerrassaan voinut lähteä pelastamaan, kun sotatila Viipurissa oli muutoinkin hyvin ankara. Tietävästi Viipurissa yksityiset henkilöt eivät pelastaneet asiakirjoja ilman ylemmältä taholta tullutta määräystä, mutta esimerkiksi Muolaan seurakunnassa, jonka kirkkoherra Toivo Rapeli oli, mukaan otettiin evakkoon lähdettäessä kaikki kirkonkirjat eikä vain niitä, jotka oli aiemmin määrätty suojeltaviksi. Samaisessa seurakunnassa myös ehtoollisvälineet ja kyntteliköt sekä muut kirkon arvoesineet pakattiin laatikkoon, jonka suntio ja kanttori kävivät kätkemässä kirkkomaalla olleeseen hautaan.¹⁴⁶ Tapaus osoittaa, että kirkon omaisuudesta asiakirjoihin ja esineisiin kannettiin aidosti huolta eikä sitä haluttu jättää vihollisen käsiin tai pommitusten armoille.

Kun pohditaan rauhan tultua Karjalaan jäänyttä aineistoa, voidaan havaita, että joihinkin asiakirjoihin kohdistettiin aivan erityistä mielenkiintoa. Vaikka sekä Viipuriin että muihin kaupunkeihin oli jäänyt paljon arvokkaita asiakirjoja ja niiden takaisinsaamisesta tultiin neuvottelemaan jo pian sodan päätyttyä, 14. maaliskuuta kaupunkiin lähtenyt retkue oli tietoisesti päättänyt yrittää pelastaa juuri piispan henkilökohtaista materiaalia eikä muunlaisia asiakirjoja. Tässäkin tapauksessa yksittäiset ihmiset ovat joutuneet tekemään hyvin nopeasti ratkaisuja, joihin ei ole ehditty kysyä liiemmin neuvoa tuomiokapitulin ulkopuolelta, ja taustalla ovat vaikuttaneet yleisten ohjeiden ohella omat arvot ja näkemykset.

¹⁴⁵ Ripatti 2014, 55.

¹⁴⁶ Ripatti 2014, 48.

Talvisodan aikana tehtiin arkistoinneksen säästämisen suhteen monenlaisia valintoja, joilla oli kauaskantoiset seuraukset: syksyllä 1939 monet pohtivat, mitkä kaikki osat arkistosta lähetetään Vaasaan, sodan syttyessä jouduttiin kiireessä pelastamaan tai piilottamaan edes osa arkistosta, ja sodan päättyessäkin pohdittiin, mitä esimerkiksi Viipuriin jääneistä asiakirjoista voitaisiin saada takaisin. Sota-ajan tapahtumista voidaan puhua yhdenlaisena arvonmäärityksenä, koska esimerkiksi talvisodan syttyessä kirkon arkistoa evakuoineet henkilöt tiesivät, että ne asiakirjat mitkä jätettäisiin, todennäköisesti tuhoutuisivat, vaurioituisivat tai jäisivät vihollisen haltuun. Erona kuitenkin on, että toisin kuin huolella harkitussa seulontaprosessissa ja arvonmäärityksessä, tuomiokapitulin henkilöt pitivät arvokkaina myös monia sellaisia asiakirjoja, jotka pakon edessä jouduttiin jättämään. Esimerkiksi piispan yksityisaineistoa pidettiin hyvin tärkeänä, mutta silti se oli pakko jättää, koska kaikkea ei yksinkertaisesti voitu pakata mukaan.

Siinä, mitä kaikkea arkistoille talvisodassa tapahtui, voidaan nähdä viisi erilaista tapahtumatyyppiä. Ensimmäinen on asiakirjojen pelastaminen jo ennen sodan syttymistä, jolloin tärkeä syy arvottamiseen oli asiakirjojen ikä ja historiallisuus. Toinen puolestaan on asiakirjojen ottaminen mukaan sodan syttymishetkellä, mihin liittyi hyvin kiireellistä arvonmääritystä. Tuolloin esimerkiksi tuomiokapitulissa jouduttiin hyvin lyhyellä aikataululla päättämään, mitkä asiakirjat haluttiin ehdottomasti ottaa mukaan ja mitkä jouduttaisiin jättämään pommitusten armoille. Vastaavanlaista arvonmääritystä tehtiin myös esimerkiksi Uudessakirkossa, missä kirkkoherra Pärnänen otti mukaansa viimeisistä väestömuutoksista kertovan kirjan eikä esimerkiksi suurta määrää arvoesineitä.

Näiden ohella yksi tyyppi kirkonarkistojen kohtaloissa on niiden tuhoutuminen, kuten monilla paikkakunnilla kävi. Tämän rinnalla voidaan mainita omana tyyppinä asiakirjat, jotka myöskin jouduttiin pakon edessä jättämään Karjalaan mutta jotka säästyivät pommituksilta ja jäivät siten Neuvostoliiton haltuun. Näiden kahden tyyppin kohdalla arvonmäärityskriteerit ovat olleet varsin samankaltaiset, sillä evakkoon lähdetessä monet tiesivät, että ne mitkä jätettäisiin, todennäköisesti tuhoutuisivat tai joutuisivat vihollisen käsiin. Huolimatta siitä, että kummatkin asiakirjatyypit jouduttiin jättämään, molempien arvot tunnustettiin talvisodan jälkeen siten, että pommituksilta säästyneet asiakirjat yritettiin saada takaisin, kun taas tuhoutuneista pyrittiin saamaan kattavasti tietoa.

Lisäksi yhtenä tyyppinä voidaan pitää arkistoaineksen piilottamista, kuten esimerkiksi Suojärvellä tehtiin. Siinä missä edeltävässä tapahtumatyyppissä arkistot jouduttiin usein jättämään vailla minkäänlaista suojaa, piilottaessa niitä yritettiin eri tavoin turvata sekä pommituksilta että vihollisen käsiin joutumiselta. Tämä on hyvin mielenkiintoinen toimintatapa, joka näyttäisi johtaneen kahtalaiseen tuloksiin: kaikkialla kiireessä piilotetut asiakirjat eivät onnistuneet välttymään pommituksilta, kun taas joillakin paikkakunnilla ne löydettiin Karjalaan palattaessa täysin vahingoittumattomina. Tämän ohella voidaan puhua asiakirjojen katoamisesta kuudentena tapahtumatyyppinä, vaikka ainakaan suurten asiakirjakokonaisuuksien ei tiedetä lopullisesti kadonneen. Etenkin neljä viimeistä tapahtumatyyppiä, tuhoutuminen, vihollisen käsiin joutuminen, piilottaminen ja katoaminen, limittyvät jonkin verran toisiinsa ja joissakin tapauksissa ollaan kahden tyyppin rajapinnoilla; jotkin piilotetut asiakirjat ovat myöhemmin tuhoutuneet, jotkin Neuvostoliittoon jääneet ovat kadonneet ja jotkin kadonneiksi luullut olivatkin tuhoutuneet. Tästä huolimatta tapahtumatyyppien päälinjat kiteytyvät kuuteen eri tyyppiin, ja jotkin niistä toistuivat sittemmin myös jatkosodassa varsin samankaltaisin tapahtumapoluin.

Jos talvisodan syttyessä ja sitä edeltävänä syksynä jouduttiin pohtimaan asiakirjojen arvokkuutta, niin samaa tehtiin myös sodan jälkeen, kun selvitettiin tuhojen laajuutta. Kiintoisaa on, että vaikka joissakin seurakunnissa arkistoinesta menetettiin, kaikkia asiakirjoja ei pidetty kovin merkittävänä. Esimerkiksi kesän 1942 pappeinkokouksessa ilmoitettiin, että talvisodassa Johanneksen seurakunnan arkistosta oli tuhoutunut ”jotain vähemmän tärkeätä”, ja Lavansaarenkin tuhoja kuvailtiin sanoilla ”ei mitään huomattavaa, m.m. sukuselvityskonsepteja”.¹⁴⁷ Ilmaisut ovat melko subjektiivisia eikä niistä voida päätellä, onko kyseessä vain yhden tai muutaman ihmisen näkemys ja olisiko joku ollut eri mieltä asiakirjojen arvokkuudesta. Missään ei myöskään kerrota, mitä tämä vähemmän tärkeänä pidetty arkistoinen oli, minkä vuoksi kaikista menetyksistä ei nykyään voida saada kattavaa tietoa. Vaikka kirkon työntekijät eivät välttämättä voineet vaikuttaa ”jonkin vähemmän tärkeän” arkistoaineksen tuhoutumiseen, tapaus kuvastaa hyvin sitä, kuinka yhden aikakauden ihmiset pitävät merkityksettömänä jotakin sellaista, joka jonain toisena aikakautena saattaisi olla tärkeää ja arvokasta.

¹⁴⁷ KA VTA Ca 46 Ptk 31.7.1942.

Koska tuhoutunut aineisto ei enää ole historian tutkijoiden saatavilla, voidaan vain arvuutella, olisiko se ollut sellaista, jota myöhemmin olisi voitu tutkimuksenteossa käyttää. Yhtä kaikki arkistosta vastaavan henkilön olisi tärkeää tiedostaa, minkälaisia jälkiä hän toiminnallaan historiaan jättää, ja vastavuoroon arkistoa käyttävän tutkijan tulisi ymmärtää, että hänen käsiinsä saamansa aineistot eivät välttämättä kerro koko totuutta aiheesta.¹⁴⁸ Arkistonhoitajalla on käsissään suuri valta saattaessaan joitakin asiakirjoja tutkijoiden nähtäville, ja tämä vallankäyttö tulisi huomioida jo esimerkiksi seurantaprosessia tehdessä, olkoonkin että juuri talvisodan pommituksista puhuttaessa arkistonhoitaja ei tähän voinutkaan vaikuttaa.

Jos Viipurin menetyksiä verrataan Karjalan muiden seurakuntien tilanteeseen, voidaan havaita, että vahingot eivät olleet ainoita laatuaan, vaikkakin silti varsin raskaita kirkollisten asiakirjojen merkityksen huomioon ottaen. Kaiken kaikkiaan arkistot saatiin kokonaan pelastettua vain Harlusta, Hiitolasta, Jääskestä, Korpiselältä, Lumivaarasta, Ruskealasta, Seiskarista ja Värtsilästä.¹⁴⁹ Sodan jälkeen tehtyjen selvitysten mukaan painettua arkistoinesta tuhoutui kaikkiaan viidessätoista seurakunnassa ja käsinkirjoitettua kahdessakymmenessäviidessä, kun sitä paloi esimerkiksi pappiloiden mukana.¹⁵⁰ Tämä antaa jonkinlaisen kuvan muiden seurakuntien tuhoista, joskaan täysin yksioikoisesti niitä ei voi verrata Viipurin kaupunkiin, jossa sijaitsi useiden seurakuntien ohella myös kirkollisen elämän keskus, tuomiokapituli arkistoineen.

Vaikka osa tuhoutuneista aineistoista onkin korvaamatonta, kaikkea ei menetetty lopullisesti. Esimerkiksi suku- ja muuhun tutkimukseen on kirkonkirjojen puuttuessa käytetty henkikirjoja, jotka selvisivät talvisodan tuhoista. Menetettyä aineistoa on saatu koottua myös jälkikäteen, kuten Viipurin ruotsalaisessa seurakunnassa, jonka 1820-lukua myöhempi kirkonarkisto tuhoutui suurimmilta osin talvisodassa. Vakavien tuhojen johdosta seurakunnassa laadittiin vuosien 1940–1949 välillä uusi rippikirja kirkonarkistoon talletettujen virkatodistusten ja väestörekisteri-ilmoitusten tiedoista. Vastaavasti valtaosa Viipurin saksalaisen seurakunnan kirkonkirjoista tuhoutui talvi- ja jatkosodan aikana vuosina 1866–1911 pidettyä kirjaa lukuun ottamatta, minkä vuoksi vuonna 1941 koottiin uusi kirkonkirja seurakuntalaisten itsensä antamien tietojen pohjalta.¹⁵¹ Näin ollen monia tärkeitä aineistoja saatiin jälkikäteen pelastettua sodan

¹⁴⁸ Cook & Schwarz 2002, 5–6.

¹⁴⁹ KA VTA Ca 46 Ptk 31.7.1942.

¹⁵⁰ Kansanaho 1985, 345.

¹⁵¹ *Viipuriin liittyvät aineistot*.

aiheuttamilta tuhoilta, mikä hyvin kuvaa kirkonkirjojen merkitystä niin seurakunnille kuin koko yhteiskunnalle.

Asiakirjojen jäljentäminen, ennallistaminen tai uudelleen kokoaminen ei ole arkistotieteessä ennenkuulumatonta, mutta 1940-luvulla tehdyt toimenpiteet näyttävät silti varsin ainutlaatuisina suomalaisessa arkistotieteessä. Kun otetaan huomioon valtion tuolloinen taloustilanne sekä sotien aiheuttamat kiireellisemmät tehtävät, uusien kirkonkirjojen kokoaminen näyttäisi saaneen poikkeuksellisen paljon painoarvoa. Tässäkin voidaan havaita kirkollisiin asiakirjoihin liittyneen sekä primaarisia että sekundaarisia arvoja, koska uudelleen kokoamista on todennäköisesti perusteltu sekä kirkon toiminnan että myös myöhemmän historian tutkimuksen kannalta.¹⁵² Koska Karjalaankin jääneistä asiakirjoista kannettiin sota-aikana huolta, on ymmärrettävää, että myös tuhoutuneiden asiakirjojen tarjoama tieto haluttiin jollakin tavoin tavoittaa.

Kirkonkirjoja pidettiin merkittävinä niin väestökirjanpidolle kuin myös historian- ja kulttuuritutkimukselle, ja joillakin asiakirjoilla katsottiin olevan myös henkilökohtaista tunnearvoa, mikä puolsi niiden pelastamista. Menetyksistäkin huolimatta kirkko halusi toimintansa jatkuvan niin kirjanpidon kuin monien uskonnollisten toimitusten osalta, vaikka maa oli sotatilassa ja tilanne talvisodan päätyttyäkin hyvin epävarma. Tämä myös osoittaa, että sotatilasta ja siirtoseurakuntatoiminnasta huolimatta Karjalan seurakuntien toiminta ei täysin jätynyt sotien aikaan, kuten ei myöskään heti sotien jälkeen, sillä lopullisesti siirtoseurakunnat lakkautettiin vasta vuonna 1950.¹⁵³

¹⁵² Henttonen 2015, 64–65.

¹⁵³ Huuskonen 1978, 217.

4. Jatkosodan aika

Tilanne koko maassa oli talvisodan loppuessa vakaa, muttei suinkaan samanlainen kuin se oli ennen sodan syttymistä ollut. Monet pitivät rauhanehtoja liian kovina, sotilaallinen valmius purettiin vain osittain ja huomattava osa valtion menoista käytettiin yhä armeijan varustautumiseen. Maaliskuussa 1940 syntynyt rauha oli jo ennen sen solmimista kutsuttu epävirallisesti välirauhaksi, ja sellaisena sitä myös pidettiin, sillä monet toivoivat tilanteen korjautuvan viimeistään sitten, kun sotatoimet muualla Euroopassa loppuisivat.¹⁵⁴ Myöskään väestön henkistä ja fyysistä tilaa ei voinut verrata talvisotaa edeltäneeseen aikaan, sillä evakkojen asettuminen uusille asuinsijoille, sotaorvot, -invalidit ja -lesket sekä heikko taloustilanne vaikuttivat väistämättä ihmisten arkeen.

Myös kirkollisilla toimijoilla oli vielä talvisodan päätyttyäkin työtä saada olot edes suurin piirtein sellaisiksi kuin ne olivat olleet ennen sotaa. Esimerkiksi monet evakot olivat joutuneet sijoittumaan tiiviillä aikataululla eri puolille Suomea, papeille osoitettu sielunhoidollinen työ olisi pitänyt kyetä hoitamaan ja samalla pyörittämään normaalia arkea jumalanpalveluksineen ja muine kirkollisine toimituksineen. Myös asiakirjapuoli oli vielä sodan päätyttyä melko lailla jäissä, koska arkistot hoitajineen olivat hajallaan eri puolilla maata. Evakkoseurakuntien saama erityisasema osoittaa, että kirkon ylin johto piti tilannetta väliaikaisena ja Karjalaan paluun uskottiin paikoin olevan jopa todennäköistä. Uuteen tilanteeseen ei myöskään ehditty kovinkaan kauaa sopeutua, sillä kun kirkolliskokous oli viimein tehnyt lopullisen päätöksen siirtoseurakuntien suhteen, jatkosota oli jo alkanut ja tilanne ratkaisevasti muuttunut.¹⁵⁵

4.1. Välirauhan aika ja jatkosodan syttyminen

Arkistojen suojele oli edennyt koko maassa jonkin verran talvisodan päättymisen jälkeen, vaikkakaan kaikki säädökset eivät koskeneet yksin kirkonarkistoja vaan arkistoja yleisesti, ja niitä sovellettiin kirkkoihin tarpeen mukaan. Kesäkuusta 1940 alkaen oli väestönsuojelumääräyksiä ryhdytty päivittämään ja monissa ohjeissa sivuttiin myös arkistoja. Koska Karjala oli toistaiseksi menetetty monine kirkollisine ja muine arkistoineen, maan muista, erityisesti itärajan läheisistä arkistoista kannettiin huolta. Esimerkiksi Lappeen maalaiskunnalle 30. marraskuuta 1940 laaditussa evakuointisuunnitelmassa mainittiin väestön, kotieläinten ja viljatavaran ohella ”yleiset

¹⁵⁴ Tepora 2015, 295–296.

¹⁵⁵ Murtorinne 1995, 245.

ja laitosten tärkeimmät arkistot”. Joutsenon kunnassa puolestaan myötäiltiin samanlaista tärkeysjärjestystä, mutta arkistojen kohdalla mainittiin myös ”seurakunnan, kunnan, suojeluskunnan ja liikelaitosten tärkein arkisto”.¹⁵⁶ Seurakuntien arkistot oli siis huomioitu evakuointisuunnitelmissa ja niitä pidettiin laajalti arvossa, mutta toisaalta kirkolla oli kuitenkin melko itsenäinen asema ja monet arkistojen suojeluun liittyvät toimenpiteet olivat yhä tuomiokapitulin käsissä.

10. maaliskuuta 1941, kun sota Euroopassa näytti yhä jatkuvan, Viipurin hiippakunnan tuomiokapituli lähetti Valtionarkistolle kirjeen, jossa se kehotti rajaa vastassa olevia seurakuntia evakuoimaan maakunta-arkistoon tai muihin vastaaviin paikkoihin sellaista vanhempaa arkistoaainesta, jota ei päivittäin käytetä. Tuomiokapituli selvitti kevään 1941 aikana sopivia sijoituspaikkoja ja löysikin sellaisen, jälleen Vaasan maakunta-arkistosta, missä ilmoitettiin olevan 200 hyllymetriä tilaa seurakuntien arkistoille. Tämän johdosta tuomiokapituli lähetti 13. kesäkuuta 1941 37:lle rajapitäjien seurakunnalle ilmoituksen, jonka mukaan arkistoaines tulisi lähettää hyvin pakattuna lukituissa laatikoissa Vaasaan, ja niiden sisällöstä olisi laadittava luettelo tuomiokapitulille, maakunta-arkistolle ja seurakunnalle itselleen.¹⁵⁷ Tapaus muistuttaa hyvin paljon Karjalan seurakuntien evakuointia, mikä ei sinänsä yllätä, koska tuomiokapitulissa toimi tuolloin paljolti samoja henkilöitä kuin vuonna 1939. Karjalan tapauksessa kirkonarkistojen vanhin osa säästyi lähinnä tällaisen etukäteistoiminnan ansiosta, minkä vuoksi samaa menetelmää käytettiin nyt myös ”uusissa” rajaa vastassa olevissa seurakunnissa. Vaikka sittemmin kyseiset seurakunnat eivät välittömään vaaraan joutuneetkaan, tuomiokapitulin varovaisuus ja vallankäyttö arkiston suojelemiseksi on hyvin huomionarvoista.

Myös väestönsuojelua oli alettu muuttaa talvisodan jäljiltä. Tuolloin väestönsuojelutoiminta oli ollut sisäasiainministeriön alaista ja paikalliset poliisiviranomaiset olivat toteuttaneet evakuoinnin lääninhallitusten ohjeistuksen mukaisesti. Sodan jälkeen uutena vaatimuksena kuitenkin oli, että sisäasiainministeriön ja lääninhallitusten eri osastot laativat evakuointisuunnitelmat, mutta käytännön puolen toteutus kuuluisi sotilasjohdolle, jolla sodan aikana olisi käytössään sotapoliisi ja väestönsuojelujoukot.¹⁵⁸ Väestönsuojeluun niputettiin myös uusia tehtäviä, kuten palo- ja kulutorjunta sekä poliisiviranomaisten avustaminen yleisen järjestyksen ja

¹⁵⁶ Hiltunen 2005, 28; KA VLH, Hh 7.

¹⁵⁷ Hiltunen 2005, 31.

¹⁵⁸ Ahokas 2004, 78.

turvallisuuden ylläpitämiseksi. Väestönsuojelua alettiin tuolloin nimittää sotilaalliseksi ilmasuojeluksi, mikä kuvastaa hyvin toiminnan muuttumista entistä sotilaspainotteisemmaksi.¹⁵⁹

22. kesäkuuta 1941 Saksa toteutti operaatio Barbarossan ja hyökkäsi Neuvostoliittoon. Radiopuheessaan Hitler oli ilmoittanut, että saksalaiset taistelivat ”liitossa suomalaisten vapaussankarien kanssa”, mikä osittain piti paikkansa, sillä Suomen poliittinen johto oli aiemmin samana vuonna päättänyt ryhtyä sotilasliittoon Saksan kanssa, jotta se välttyisi joutumasta kahden suurvallan väliseksi taistelutantereeksi. Hitlerin puheen jälkeen Suomen korkein johto pyrki kumoamaan liiton ja julistautumaan puolueettomaksi, mutta kun Neuvostoliitto kolme päivää myöhemmin pommitti Suomea, todettiin maan olevan jälleen sotatilassa.¹⁶⁰

3. heinäkuuta 1941 Viipurin hiippakunnan tuomiokapituli lähetti kiertokirjeen, jossa se kertoi sodan syttymisestä ja kuvaili kyseessä olevan ”raskas mutta samalla tärkeä ja historiallisesti katsottuna suurten odotusten aika”. Pappeja kehoitettiin lukemaan kiertokirje pääjumalanpalveluksessa tai siihen verrattavassa tilaisuudessa ja lausumaan seurakuntalaisille tuomiokapitulin laatiman ”rukouksen sodan voitolliseen päätökseen saattamisesta”.¹⁶¹ Kirkko antoi papeille pitkälti samanlaiset sielunhoidolliset ohjeet kuin talvisodan aikana, mutta aseveljeys Saksan kanssa johti pian myös kirkolliseen lähentymiseen.¹⁶²

Myönteisiä mielikuvia Saksasta herätti alkujaankin yhteinen luterilainen historia ja ajatus siitä, että sota Neuvostoliittoa vastaan oli sotaa myös kommunismia ja siten ateismia vastaan. Saksalaisen piispan Theodor Heckelin, joka muutoinkin lupasi avointa tukea erityisesti Viipurin kirkolliselle jälleenrakennustyölle, myötävaikutuksesta perustettiin myös kirkkojen välinen ystävyysseura, joka lähensi molempien suhteita.¹⁶³ Suomessa kirkon sotilaspoliittista agenda lisäsi myös se, että talvisodan päätyttyä monia Karjalan kirkkoja ja hautausmaita oli tuhottu ja häväisty, mikä oli omiaan lisäämään kirkon sotapropagandaa.¹⁶⁴

¹⁵⁹ 50 vuotta väestönsuojelutyötä. *Suomen väestönsuojelujärjestö 1927–1977* 1977, 429, 471.

¹⁶⁰ Laurila 1986, 446.

¹⁶¹ KA VTA kiertok. 194/3.7.1941.

¹⁶² KA VTA kiertok. 194/3.7.1941; Murtorinne 1995, 238.

¹⁶³ Murtorinne 1982, 221; Ripatti 2014, 114–115.

¹⁶⁴ Murtorinne 1995, 263–267.

Äänekkäimmät sodan kannattajat haaveilivat jopa heimoaатteen värittävästä Suur-Suomesta, kun hyökkäys etenikin vanhan rajan ylitse kohti Vienaа ja Aunuksen Karjalaa, joilla asui suomensukuisia kansoja, vaikka luonnollisestikaan tämä ei ollut kaikkien kirkon tai sotilasjohdon edustajien mielipide.¹⁶⁵ Virallisissa yhteyksissä kirkko kuvaili sodan olevan puolustussotaa ja esimerkiksi arkkipiispa Erkki Kaila vertasi sitä kirkolliskokouksen syyskuun 1941 istunnossa Israelin kansan historiaan.¹⁶⁶ Jotkut kuitenkin kritisoivat kirkon aiempaa aktiivisempaa osallistumista sotaan pelkän sielunhoitotyön sijasta. Suomen kirkkohistoriaа tutkinut Eino Murtorinne onkin todennut, että kirkollinen sotapropaganda murensi kirkon ja papiston myönteistä kuvaa, joka talvisodan aikana oli syntynyt.¹⁶⁷

Samaisessa kiertokirjeessä viitattiin myös arkistojen suoјeluun sekä kirkkoherranvirastojen uuteen sijoitteluun. Tuomiokapituli oli jo aikaisemmin kesäkuussa 1941 antanut asianomaisille seurakunnille tarvittavat ohjeet, mutta arkistoasioita sivuttiin uudestaan myös kiertokirjeessä, mahdollisesti siitäkin syystä, että haluttiin osoittaa arkistoista varmasti huolehdittavan. Ohjeet arkistoinnista ja kirkonkirjojen turvaamisesta muistuttivat pitkälti vastaavia talvisodan aikana annettuja ohjeita, ja niissä kehoitettiin huolehtimaan myös tiedotuksesta. Esimerkiksi kirkkoherranvirastot tuli siirtää paikkakunnille, joille enemmistö seurakuntalaisia siirtyisi, uudesta osoitteesta tuli ilmoittaa viipymättä tuomiokapitulille ja sanomalehtien välityksellä myös yleisölle.¹⁶⁸ Kiertokirjeen ohjeissa selkeästi korostuu, että uudesta sotatilasta huolimatta tuomiokapituli pyrki pysymään ajan tasalla seurakuntien asioista ja huolehtimaan myös arkistojen ja asiakirjojen toiminnasta. Kirkon tuli myös yhä voida palvella seurakuntalaisiaan aivan kuten talvisodan ja rauhankin aikana, mistä osoituksena kirkkoherranvirastojen siirrosta tuli tehdä julkinen ilmoitus.

Arvot ja arvonmäärityskriteeritkään eivät olleet muuttuneet sitten talvisodan, sillä myös vuoden 1941 aikana kiinnitettiin huomiota sekä vanhoihin, ikänsä ja historiallisuutensa puolesta arvokkaisiin asiakirjoihin että sellaisiin, joihin liittyi funktionaalisia käyttöarvoja. Esimerkiksi tuomiokapitulin keväällä 1941 antama kehoitus lähettää rajaa vastassa olevien seurakuntien vanhin arkistoaines turvaan perustui niin ikään asiakirjojen iälliseen arvoon, ja niiden vähäinen käytettävyyshin mainittiin. Sen sijaan

¹⁶⁵ Murtorinne 1995, 263–267.

¹⁶⁶ Ripatti 2014, 114–115.

¹⁶⁷ Murtorinne 1995, 238–240.

¹⁶⁸ KA VTA kiertok. 194/3.7.1941.

niistä arkistoista, joita ei ryhdytty siirtämään, tuli edelleen pitää huolta, sillä arvostus kirkonarkistoja kohtaan yleisesti oli pysynyt ennallaan ellei jopa lisääntynyt, kun arkistojen evakuoimista talvisodan aikana pidettiin yhtä kaikki suurena saavutuksena.

4.2. Paluu Karjalaan

Suomen joukot aloittivat heinäkuussa 1941 hyökkäyksen saksalaisilta saadun sotakaluston voimin. Vuoden 1939 raja saavutettiin jo syyskuun alussa, minkä jälkeen hyökkäystä päätettiin vielä jatkaa. Paluumuutto Karjalaan alkoi jo sodan alkuvaiheessa, jolloin useat uskoivat Saksan voittoon ja sotamenestykseen. Monet niistä, jotka olivat talvisodan jälkeen tehneet pika-asutustilaan viljelysopimuksen, luopuivat tilastaan ja vain noin tuhat jäi viljelemälleen tilalle nykyisen Suomen alueelle.¹⁶⁹ Tuomiokapituli alkoi vähitellen myöntää kirkkoherranvirastoille paluulupia sitä mukaa, kun se sai yksityiskohtaista tietoa alueen oloista, kirkollisten rakennusten ja hautausmaiden tilasta ja valloitetun alueen vastuusuhteet ja infrastruktuuri oli saatu määriteltä.¹⁷⁰ Tärkeä askel oli Viipurin valtaus 30. elokuuta 1941, sillä se mahdollisti myös tuomiokapitulin paluun kotiseudulleen. Viipurin valtauksen jälkeen tuomiokapituli lähetti Yrjö Loimarannan johdolla sotamarsalkka Mannerheimille sähkösanoman, jossa kiiteltiin kaupungin vapautumista ”bolshevismiin ikeestä”. Vastavuoroon lähettämässään sähkösanomassa Mannerheim toivotti tuomiokapitulille onnea ja menestystä ja piti selvänä, että tuomiokapituli palaisi piakkoin Viipuriin.¹⁷¹

Tuomiokapituli ja sotilashallinto antoivat siirtoseurakuntien papistolle ja kirkkoherranvirastoille kehotuksen muuttaa takaisin entisille kotiseuduilleen syksyn 1941 aikana, koska näiden tuli voida palvella Karjalaan palannutta väestöä ja auttaa jälleenrakennuksessa. Lupia annettiin vähitellen ja syksy 1941 olikin kiivasta paluumuuton aikaa.¹⁷² Monet saivat paluuluvan myös sen perusteella, kuinka edulliset maanviljelysolot kullakin paikkakunnalla oli ja minkä asteisia tuhoja ne olivat talvisodan aikana kokeneet; elintarvikepulan vuoksi Karjalasta takaisin saadut viljelyalat haluttiin saada jo syksyn aikana kynnetyiksi kevään kylvöjä varten.¹⁷³ Syksyn aikana Karjalaan palasi noin 70 000–75 000 henkeä, ja siirtoseurakunnista tuolloin paluuluvan saivat Pälkjärven, Säkkijärven, Uukunniemen, Vuokselan, Jaakkiman,

¹⁶⁹ Ahokas 2004, 96.

¹⁷⁰ Ripatti 2014, 101.

¹⁷¹ KA VTA kiertok. 197/4.9.1941.

¹⁷² KA VTA Ca 45 Ptk 4.9.1941; KA VTA kiertok. 197/4.9.1941; Murtorinne 1995, 245, 270.

¹⁷³ Turtola 2010, 216.

Lumivaaran, Kaukolan, Värtsilän, Soanlahden, Kurkijoen, Harlun, Räisälän, Hiitolan, Kirvun, Käkisalmen, Antrean, Sortavalan maaseurakunnan, Kivennavan, Viipurin maaseurakunnan, Impilahden, Pyhäjärven, Ruskealan, Vuoksenrannan, Kanneljärven ja Sakkolan siirtoseurakunnat.¹⁷⁴

Vaikka siirtoseurakunnat asteittain palasivatkin Karjalaan, kirkollisen toiminnan katsottiin käynnistyvän kunnolla vasta sitten, kun tuomiokapitulikin olisi palannut kotipaikkaansa Viipuriin. Mannerheimin lisäksi paluuta olivat puntaroineet myös hiippakunnan pappeinkokouksen jäsenet, jotka päättivät asiasta 5. marraskuuta 1942 pidetyssä istunnossa. Pitkien keskustelujen ja äänestyksen jälkeen istunnossa lopulta päätettiin, että tuomiokapituli jäisi vielä ainakin vuosien 1941 ja 1942 ajaksi Mikkeliin, koska tuona aikana Viipuriin ei ollut siirtynyt muitakaan siviilihallinnon keskuselimiä ja asunto- ja huoneistotilanne oli kaupungissa varsin epävakaa. Myös kirjapainojen vähäisyys, epävarma tilanne rintamalla ja asuntopulasta aiheutuvat ongelmat tuomiokapitulin henkilökunnan perheenjäsenille nostettiin esiin, etenkin kun talvi teki juuri tuloaan. Myös ”arkiston turvaamista koskevat näkökohdat” mainittiin yhdeksi syyksi lykätä paluusuunnitelmia myöhemmäksi. Sen lisäksi, että sodan tuoma epävarmuus olisi muutoinkin hankaloittanut tuomiokapitulin toimintaa, paluu olisi voinut vaarantaa myös arkistoaineksen, jonka suojelemiseksi talvisodan kynnyksellä oli tehty niin kovasti töitä, minkä vuoksi Viipuriin paluu ei toistaiseksi tuntunut realistiselta vaihtoehdolta.¹⁷⁵

Lisäksi asiaan lieenee jatkosodan alkupuolella vaikuttanut myös piispa Loimarannan pitkään jatkunut sairastelu, sillä heikon terveydentilansa vuoksi Loimaranta ei enää osallistunut tuomiokapitulin istuntoihin loka- ja marraskuussa 1942 saati että olisi kyennyt siirtymään tuomiokapitulin mukana takaisin Viipuriin. Asia tulikin uudestaan ajankohtaiseksi joulukuun 1942 lopulla, jolloin tuomiokapituli joutui ”syvää kaipausta ja surua tuntien” ilmoittamaan ”rakastetun ja kunnioitetun piispan poismenosta”.¹⁷⁶ Vuoden 1943 alkupuolella erityisesti Loimarannan seuraajaksi valittu Ilmari Salomies teki paljon töitä Viipuriin paluun eteen, ja monien ponnistelujen jälkeen tuomiokapituli pääsi takaisin Viipuriin 16. elokuuta 1943. Vaikka jälleenrakennustyö oli vielä kesken ja monia rakennuksia oli tuhoutunut, tuomiokapitulin onnistui asettua Viipurin läänin

¹⁷⁴ KA VTA Ca 45 Ptk 16.10.1941; KA VTA Ca 45 Ptk 23.10.1941; KA VTA Ca 45 Ptk 30.10.1941.

¹⁷⁵ KA VTA Ca 46 Ptk 5.11.1942.

¹⁷⁶ KA VTA kiertok 223/28.12.1942; Murtorinne 1995, 246; Piispanen 1972, 14.

maaherran virkatalon alakertaan, ja piispan virkatalo sijoitettiin Suomen Pankin taloon tuomiokapitulin toiveiden mukaisesti.¹⁷⁷ Kaupungin seurakunnallinen toiminta oli myös alkanut elpyä jo vuoden 1943 alussa, ja esimerkiksi paluun eteen muutoinkin töitä paiskinut Lauri Helle oli loppiaisenä 1943 käynyt vihkimässä tuomiokirkkoseurakunnan seurakuntatalon juhlasalin kirkoksi.¹⁷⁸ Tuomiokapitulin muuttoa seurattiin myös lehdistössä, joka kirjoitti samalla arkistojen menestyksekkäästä suojelemisesta talvisodan aikana.¹⁷⁹

Arkistojen kohtalosta kannettiin huolta myös jatkosodan aikana, jo huomattavasti aiemmin kuin tuomiokapituli oli edes siirtynyt takaisin Viipuriin. Melko pian Viipurin valtauksen jälkeen, 11. syyskuuta 1941 pidetyssä istunnossaan tuomiokapituli määräsi, että asessori Lauri Helteen ja vahtimestari Lauri Väätäisen tuli lähteä Viipuriin tarkastamaan, missä kunnossa tuomiokapitulin virastotalo, piispan asunto ja arkistoaines, jota talvisodan syttyessä ei ollut ehditty ottaa mukaan, olivat.¹⁸⁰ Matkaan liittyi samankaltaista seikkailumieltä kuin talvisodan lopulla tehdyssä asiakirjojen pelastusyrityksessä, sillä kolmen päivän matkasta osa kuljettiin linja-autolla ja osa sotilaskuorma-auton lavalla, koska talvisodan jälkeen huomattava osa Suomen kuljetuksista oli varattu sotilaskäyttöön.¹⁸¹

Kuitenkin itse Helteen loppuraportti puhui karua kieltä kaupungin kokemista tuhoista. Tuomiokapitulin virastotalo ja piispantalo oli poltettu täysin, satunnaisia kirjaston ja arkiston hyllyjä löytyi ulkorakennuksesta mutta kirjat ja kansiot olivat kadonneet tyystin, ja kaupunginkirjastosta löytyi joitakin yksittäisiä tuomiokapitulille kuuluneita kirjoja.¹⁸² Monia kirkkoja oli kokonaan tai osittain purettu ja poltettu, hautausmaita oli häväisty ja esimerkiksi Ristimäen hautausmaalle oli tehty korsuja ja ampumahautoja.¹⁸³ Käydessään Viipurissa Lauri Helle kirjoitti näkemästään seuraavanlaisesti:

Tuomiokirkko on suurimmaksi osaksi purettu ja varuskunnan ja Talikkalan kirkot on poltettu. Seurakuntatalo on verrattain hyvässä kunnossa, mutta seurakuntasali on pommituksessa saadusta tärähdyksestä siinä määrin liikahtanut perustukseltaan, että seinät ovat paikoitellen katkeilleet. Ainoat kirkkorakennukset, jotka ovat säilyneet tuholta, ovat Hiekan kappeli ja

¹⁷⁷ KA VTA Ca 47 Ptk 21.5.1943; KA VTA Ca 47 Ptk 29.6.1943; Mattila 2004, 110.

¹⁷⁸ Kansanaho 1985, 390.

¹⁷⁹ *Kotimaa* 17.8.1943.

¹⁸⁰ KA VTA Ca 45 Ptk 11.9.1941.

¹⁸¹ KA VTA Ca 45 Ptk 16.10.1941; Ripatti 2014, 105–106; Ahokas 2004, 96.

¹⁸² KA VTA Ca 45 Ptk 16.10.1941; Ripatti 2014, 105–106.

¹⁸³ Ripatti 2014, 105–106.

saksalais-ruotsalainen kirkko, josta viimeksi mainitusta on tornin yläosa poistettu, alttarin sijaan on laitettu jonkinlainen laululava, saarnatuoli on poistettu ja sijaan on laitettu puhujaa varten koroke. Alttarin ja keskikäytävän välistä on penkit poistettu ja niiden sijaan on asetettu tuoleja.¹⁸⁴

Helteen ja Väätäisen tiedusteluretken jälkeen tuomiokapituli lähetti Viipurin maakunta-arkiston hoitajalle, kaupunginkirjaston hoitajalle ja Viipurin kaupungin hoitokunnalle kirjelmät, joissa tiedusteltiin, oliko heidän tiloissaan jotakin tuomiokapitulin kirjastoon tai arkistoon kuuluvaa. Kiintoisaa on, että tuomiokapituli kertoi tapahtuneesta myös Viipurin kaupungin hoitokunnalle, mutta halusi täsmentää, että he olivat hoitaneet tehtävänsä mallikkaasti jo ennen sotaa, kun arkiston tärkein osa oli saatu siirretyksi Vaasaan.¹⁸⁵ Arkiston ”tärkein osa” on taas vain muutamien ihmisten arvottama määritelmä, mutta kirjelmän perusteella näyttäisi siltä, että kirkon edustajat ovat varsin yksimielisesti olleet tyytyväisiä syksyn 1939 varotoimenpiteisiin, mikä muidenkin lienee ollut syytä tietää, mutta ottaneet yhtä kaikki raskaasti muiden asiakirjojen menetykset.

Samalla kun väestöä ja viranomaisia alkoi palata Karjalaan, alettiin pohtia myös talvisodassa evakuoitujen arkistojen palauttamista. Alkuun viranomaiset saivat arkistojaan takaisin vain sitä mukaa kun niitä tarvittiin, mutta vähitellen toiminta laajeni ja esimerkiksi kunnat, valtiot ja seurakunnat saivat monipuolisemmin aineistojaan takaisin. Tuomiokapituli antoi vähitellen luvan palauttaa seurakunnille Vaasan maakunta-arkistoon evakuoituja asiakirjoja, mutta Vaasaan jäi kuitenkin myös joidenkin seurakuntien sellaisia asiakirjoja, jotka olivat syntyneet ennen vuotta 1930.¹⁸⁶ Epävakaa sotatila lienee ollut suurin syy seurakuntien varovaisuuteen, eikä vanhimman arkistoaineksen siirtämiselle toistaiseksi ollut edes suurta tarvetta, koska ne eivät olleet seurakuntien päivittäisessä käytössä. Jälleen asiakirjojen ikä ja käytettävyys olivat vastakkain, kun pohdittiin, mitä kaikkea uskallettaisiin siirtää alueelle, joka saattaisi vielä muuttua sotatantereeksi ja jossa osa arkistoja oli tuhoutunut vain alle kaksi vuotta sitten.

Arkistot nousivat kirkon piirissä uudestaan esille tammikuussa 1942. Tuolloin valtioneuvosto päätti varata piispainkokouksen tekemän esityksen pohjalta kaikkiaan

¹⁸⁴ KA VTA Ca 45 Ptk 16.10.1941.

¹⁸⁵ KA VTA Da 45 kirjelmät 1379–1381 Viipurin kaupungin hoitokunnalle, Viipurin kaupunginkirjaston hoitajalle ja Viipurin maakunta-arkiston hoitajalle 16.10.1943.

¹⁸⁶ Hiltunen 2005, 35–36.

kahdeksan miljoonan markan¹⁸⁷ määrärahan luterilaisten siirtoseurakuntien juokseviin menoihin, joihin kuului muun muassa pappiloiden korjaaminen ja kirkonkirjojen uusiminen.¹⁸⁸ Varoja kirkolliseen jälleenrakennustyöhön saatiin jonkin verran myös Saksan evankelis-luterilaiselta kirkolta, jonka kanssa yhteistyö oli sodan aikana lisääntynyt.¹⁸⁹ Taustalla lienee jonkin verran vaikuttanut valtion ja kirkon sota-aikainen yhteistyö, minkä lisäksi kirkkoa pidettiin muutoinkin arvossa ja Karjalan jälleenrakennukseen haluttiin selkeästi panostaa.

Valtion lisäksi tärkeässä roolissa Karjalan kirkollisessa jälleenrakentamisessa oli *Kirkkoja Karjalaan* -yhdistys, jonka yhtenä johtohahmona piispa Loimaranta oli.¹⁹⁰ Yhdistyksen toiminta lähti oikeastaan liikkeelle siitä, että vaikka evakot ja yksittäiset seurakunnat hiljalleen palasivatkin vanhoille kotiseuduilleen, koko kirkollisen toiminnan käynnistäminen uudelleen oli hyvin hankalaa, koska lähes 30 kirkkoa ja huomattava määrä seurakuntataloja, kappeleita ja virkataloja oli joko osittain tai kokonaan tuhoutunut.¹⁹¹ Kirkkoja Karjalaan -yhdistys otti kantaa myös Karjalan arkistojen suojeluun, kun se vaati kirjelmässään Turussa toukokuussa 1942 kokoontuneelta piispainkokoukselta taloudellista tukea kirkollisille asiakirjoille, jotka yhdistyksen mukaan olivat vaarassa niin kauan, kun niitä säilytettiin talvisodan aikaisissa tilapäissuojissa.¹⁹²

Asiakirjahallinnan näkökulmasta Karjalan jälleenrakentamisessa tehtiin osittain tietoisesti ja osittain tiedostamatta tietynlaista arvonmääritystä. Vaikka kirkonkirjat olivatkin kokeneet mittavia vaurioita ja niiden kunnostamiseen ei välttämättä olisi sota-aikana ollut suuremmalti resursseja, kahdeksan miljoonan markan määräraha kertoo osaltaan, kuinka tärkeinä niitä muiden kirkollisten toimintojen rinnalla pidettiin. Kirkonkirjojen historiallisen arvon lisäksi monet pitivät tärkeänä, että sotatilasta huolimatta valtion viranomaistoiminta pyörisi mahdollisimman hyvin, minkä vuoksi

¹⁸⁷ Nykyrahassa 1 652 000 euroa.

¹⁸⁸ KA VTA Ej 4 OM Viipurin lääninhallitukselle ja tuomiokapitulille 22.1.1942 sekä tuomiokapitulille 12.5.1942, 1.7.1942 ja 29.10.1942.

¹⁸⁹ KA VTA Ca 46 Ptk 5.11.1942; Murtorinne 1982, 221.

¹⁹⁰ Loimarannan roolia yhdistyksen toiminnassa ei voi olla nostamatta esiin varsinkin kun ottaa huomioon hänen heikentyneen terveydentilansa vuoden 1942 aikana. Hän oli huomattava kirkkojen jälleenrakennustyön puolestapuhuja ja antoi itsekin paljon taloudellista tukea yhdistykselle. Ennen kuolemaansa hän oli esittänyt toivomuksen, että hänen haudalleen ei laskettaisi kukkia, vaan annettaisiin mieluummin lahjoituksia Kirkkoja Karjalaan -yhdistykselle. Näin myös tapahtui. (Piispanen 1972, 14; Ripatti 2014, 146–147.)

¹⁹¹ Murtorinne 1995, 270.

¹⁹² Ripatti 2014, 130.

myös kirkollisten asiakirjojen tuli olla käyttökelpoisia.¹⁹³ Arkistojen tulevaisuuden kannalta epäsuoraa valtaa käyttivät myös henkilöt, jotka nostivat asiakirjojen kunnostamisen yhdeksi tärkeäksi osa-alueeksi, sekä ne, jotka myönsivät rahoitusta tällaiseen toimintaan.

Monet tekivät myös tietoisin valinnan olla rahoittamatta Karjalan kirkollista jälleenrakennustyötä ylipäättään, mikä niin ikään on yhdenlaista vallankäyttöä ja vaikuttanut pienissä määrin siihen, minkälaisia asiakirjoja Karjalan kirkonarkistoista on nykyisin saatavilla. Esimerkiksi kirkon keskusrahaston johtaja, rovasti K. K. Aro katsoi, että tärkeintä olisi turvata seurakuntien työntekijöiden toimeentulo ja kunnostaa vain vaatimattomimpia rakennuksia, koska sodan lopputulos oli vielä epävarma ja liian suuret kirkkojen ja seurakuntatalojen rakennustyöt saattaisivat valua hukkaan, jos sotatila yllättäen kiristyi. Samasta syystä myöskään Ruotsin kirkko ei antanut jälleenrakennusapua Karjalaan, vaikka sitä kovasti odotettiin ja toivottiin.¹⁹⁴ Tiedossa ei ole, vaikuttivatko Ruotsin kieltäytymiseen Aron tavoin mittavat rakennushankkeet, vai oliko kyse myös pienemmistä hankkeista, kuten arkistoaineiden kunnostamisesta.

Vuoden 1943 syksyllä, kun tuomiokapituli oli palannut Viipuriin, Loimarannan seuraajaksi valittu Ilmari Salomies teki ensimmäisen yksityisen piispantarkastuksen Valkjärvellä, missä tarkastettiin seurakunnan hallinto, kirkonkirjat, kirkonarkisto ja taloudenhoito.¹⁹⁵ Salomies kantoi huolta arkistoista myös siinä mielessä, että jo lokakuussa 1943 hän lähetti seurakunnille kirjeen, jossa korostettiin, kuinka tärkeää arkistojen turvaaminen on. Piispa oli huomauttanut monien seurakuntien arkistosuojien olevan melko puutteelliset, ja koska Vaasan maakunta-arkisto oli jo talvisodan aikana havaittu toimivaksi turvapaikaksi arkistoille, sinne tulisi tarvittaessa lähettää arkistoja turvaan myös jatkosodan epävakaisissa oloissa.

Tässäkin tapauksessa ohjeet olivat pitkälti talvisodan pohjalta laaditut liittyen esimerkiksi asiakirjojen pakkaamiseen oikean kokoisiin laatikoihin. Piispan huoli asiakirjoista ei ollut suinkaan aiheeton, sillä jo vuoden 1944 alussa sotatila Kannaksella kiristyi eikä Saksan voitto näyttänyt enää ollenkaan varmalta, vaikkei asiaa voinutkaan sanoa ääneen. Tammikuun lopulla Neuvostoliiton onnistui vapauttaa Leningrad

¹⁹³ Ks. esim. KA VTA Ca 46 Ptk 5.11.1942.

¹⁹⁴ KA VTA Ei 1 Ptk Siirtopappien kokous Viipurissa 7.7.1942; Ripatti 2014, 256.

¹⁹⁵ Kansanaho 1985, 394; Ahonpää 1995, 74–75.

saksalaisilta ja samoihin aikoihin saksalaiset kukistettiin myös Narvanseudulla, mikä mahdollisti suorat liikenne yhteydet maan eteläosissa puna-armeijan tukialueilla.¹⁹⁶ Suomen asema sodassa ei näyttänyt enää lainkaan edulliselta, minkä seurauksena tuomiokapituli ja seurakunnat alkoivat välittömästi siirtää Vaasaan talvisodan ohjeiden tavoin muun muassa niitä asiakirjoja, jotka eivät olleet jatkuvassa käytössä, mikä lopulta pelasti ne jo toistamiseen.¹⁹⁷

Tapauksesta voidaan havaita, että niin talvi- kuin jatkosodassakin asiakirjoja siirrettiin Vaasaan pitkälti sen mukaan, kuinka paljon ne olivat käytössä. Koska vanhin arkistoina ei ollut jatkuvassa käytössä, sen turvaan lähettäminen oli varsin perusteltua, kun taas käytössä olevien asiakirjojen kohdalla seurattiin sodan etenemistä ja oltiin valmiita evakuoimaan ne samaan aikaan kun väestö joutuisi siirtymään. Näin ollen iän lisäksi myös asiakirjojen käyttöasteella voidaan nähdä yhteyksiä asiakirjojen ristiriitaiseen arvottamiseen: toisten asiakirjojen arvostus perustui niiden historiallisuuteen huolimatta vähäisestä käytöstä, kun taas toisia saatettiin tarvita hyvin usein kirkollisten toimien hoitamisessa ja siksi ne oli pidettävä lähettyvillä, vaikka silloin ne olivatkin suuremmassa vaarassa tuhoutua. Samankaltainen ilmiö voidaan havaita nykyisin erityisesti yhdysvaltalaisesta asiakirjahallinnosta, jossa on perinteisesti jaettu asiakirjat historiallisiin ja ajankohtaisiin asiakirjoihin. Myös Suomessa niin sota-aikana kuin nykyäänkin voidaan nähdä sekä asiakirjahallinnollinen että historiallisiin asiakirjoihin painottuva suuntaus, vaikka jako ei olekaan aivan yhtä jyrkkä kuin Yhdysvalloissa.¹⁹⁸

Edellä ilmennyt arvonmääritys jatkosodan aikana on myöskin yhdenlaista vallankäyttöä, koska siitä, että kaikkea ei viety turvaan, oli luonnollisesti seurauksena, että jotakin jätettiin sotatoimien armoille. Aivan kuten talvisodassakin, myös jatkosodan aikana kirkon työntekijöillä oli valta päättää, mitkä asiakirjat haluttiin saada turvaan pahimmilta tuhoilta. Nykyisessä arkistotieteessä ei enää ajatella, että arkistonhoitaja olisi vain puolueeton ”totuuden säilyttäjä”, joka toimii arkistossa tiettyjen yleismaailmallisten periaatteiden mukaan eikä juurikaan vaikuta asiakirjoihin. Päinvastoin arkistonhoitajalla on aktiivinen rooli, joka väistämättä vaikuttaa myös siihen, minkälainen arkisto ylipäättään on.¹⁹⁹ Nykyinen Karjalan seurakuntaa koskeva

¹⁹⁶ Kotimaa 30.6.1944; Luoma 1977, 64.

¹⁹⁷ KA VTA Ca 48 Ptk 10.2.1944; KA VTA Ca 48 Ptk 23.3.1944; Ahokas 2004, 115.

¹⁹⁸ Lybeck et. al. 2006, 19–20.

¹⁹⁹ Jimerson 2009, 135.

arkistomateriaali on syntynyt paljolti sota-aikana tehtyjen päätösten pohjalta ja aktiivisesti valtaa käyttäneiden kirkon työntekijöiden toiminnan seurauksena.

Varotoimenpiteistä huolimatta Viipurissa ja muualla Karjalassa oli vielä kesän 1944 alussa seurakuntien käytössä monia asiakirjoja, joita ei ollut lähetetty Vaasaan, juurikin niiden käytettävyyden vuoksi. Sodan riskit tiedettiin ja talvisodan tuhot olivat vielä tuoreena mielessä, mutta tärkeänä pidettiin myös virkamiespuolen toimimista niin kauan kun Karjalassa oltaisiin ja tarvittaessa asiakirjat olisi tarkoitus pakata mukaan, mikäli lähtö alkaisi näyttää jälleen todennäköiseltä. Näin ollen monet arkistot joutuivat jälleen sotatoimien keskelle, kun puna-armeijan suurhyökkäys alkoi ja Karjalan ensimmäiset evakuointimääräykset annettiin.

4.3. Lähtö Karjalasta

Vuoden 1941 lopusta lähtien Suomen menestyksekkäät hyökkäykset olivat päättyneet ja elettiin asemasotavaihetta. Talvella 1944 käytiin rauhanneuvotteluja Neuvostoliiton kanssa, mutta ne kaatuivat pian liian ankarien rauhanehtojen vuoksi. Neuvottelujen päätyttyä pelättiin suurhyökkäyksen alkamista, mutta kun sitä ei kuulunut, monet uskalsivat jo huokaista helpotuksesta. Ylipäällikkö Mannerheim kuitenkin vaati, että joukkojen tulisi olla yhä jatkuvassa puolustusvalmiudessa ja varautuneina suurhyökkäykseen.²⁰⁰ Sittenkin tämä havaittiin oikeaksi ratkaisuksi, sillä lopulta pelätty suurhyökkäys alkoikin, myöhemmin vain kuin mitä oli osattu aavistaa.

Neuvostoliiton suurhyökkäys Kannaksella alkoi varhain aamulla 9. kesäkuuta 1944. Tuolloin muun muassa sadat pommikoneet pommittivat Pääasemaa, tykistötuli oli valtaisa ja samanaikaisesti Päämajaan kohdistui vielä jalkaväenkin hyökkäys. Kun tilanne vielä seuraavana päivänä muuttui entistäkin ankarammaksi, Päämaja antoi lopulta evakuointikäskyn, mutta pian huomattiin hyökkäyksen olevan niin voimakas, että kevään aikana laadittu evakuointisuunnitelma tulisi piakkoin pettämään.²⁰¹

Viipurin kaupunki ja maalaiskunta kuuluivat Johanneksen, Heinjoen ja Äyräpään kanssa evakuoinnin II-vyöhykkeeseen, joiden evakuoimisesta annettiin käsky kesäkuun 15. päivän aamuna.²⁰² Kaupungissa oli tuolloin noin 32 000 ihmistä ja pommituksia oli

²⁰⁰ Ahokas 2004, 140–141.

²⁰¹ Ahokas 2004, 143.

²⁰² Ahokas 2004, 170.

lähes päivittäin.²⁰³ Vaikka kaupungin kohtalonhetket olivat jo käsillä, kirkolliset toimitukset pyrittiin viimeiseen asti pitämään, olihan sielunhoidollinen työ ja kirkollisen toiminnan jatkuminen mainittu yhdeksi kirkon tärkeimmäksi tehtäväksi. Sotaa myös käsiteltiin esimerkiksi jumalanpalveluksissa, ja viimeisessä Viipurissa pidetyssä pappisvihkimyksessä piispa Salomies piti puheen, jossa oli raamatullisia viittauksia maanpäällisen elämän kärsimyksistä ja uskon tärkeydestä vaikeuksien keskellä.²⁰⁴

Piispan viimeiseksi virkatoimeksi Viipurissa jäi vahtimestari Lauri Väätäisen veljen Veikko Väätäisen pappisvihkimys 14. kesäkuuta 1944, joka sekin jouduttiin keskeyttämään pommitusten takia ja siirtymään suojaan Maunukselan seurakuntakotiin.²⁰⁵ Väätäinen itse ei edes päässyt osallistumaan veljensä pappisvihkimykseen, sillä hän pakkasi Viipurin viimeisinä päivinä pommitusten keskellä tuomiokapitulin arkistoa evakuoitavaksi. Puna-armeijan tulo oli vain ajan kysymys, kiivas hyökkäys oli muuttanut kaikki aiemmat evakuointiaikataulut ja monia tuomiokapitulin arvokkaita esineitä jouduttiin jättämään, jotta vain tärkeimmät saataisiin turvaan.

Arkistoaineksen rautatiekuljetukseenkin liittyi suuria riskejä, sillä 14. kesäkuuta yksi kaupungin ratapihoista vaurioitui pahoin pommituksissa ja katkaisi toistaiseksi junien läpikulun Viipurin kautta, minkä lisäksi 15. kesäkuuta kolme ampumatarvikkeilla ja polttoaineella lastattua junavaunua syttyi pommitusten johdosta palamaan aiheuttaen monen tunnin räjähdysketjun.²⁰⁶ Yhtä lailla niin Väätäisellä kuin muillakin lienee ollut melko tuoreena muistissa myös talvisodan tapahtumat, jolloin tuomiokirkkoseurakunnan kirkonkirjoja oli tuhoutunut palavassa rautatievaunussa.²⁰⁷ Varsinainen rautatievaunu, jolla arkistoaines oli tarkoitus kuljettaa turvaan, onnistuttiin saamaan vasta 17. kesäkuuta tuomiorovasti Aapo Santavuoren ja asemapäällikkö Mikko Saukkosen ansiosta.²⁰⁸ Tilanne oli siis kaikin puolin tukala eikä voitu taata, että edes väestöä ehdittäisiin välttämättä siirtää turvallisemmille seuduille, arkistoista puhumattakaan. Kaupunki tyhjeni asteittain, ja tuomiokapitulin viimeiset toimihenkilöt poistuivat Viipurista lauantai-iltana 17. kesäkuuta 1944, mikä oli varsin myöhään, sillä

²⁰³ Ahokas 2004, 177.

²⁰⁴ KA VTA Ca 48 Ptk 14.6.1944.

²⁰⁵ KA VTA Ca 48 Ptk 14.6.1944; Santavuori 1963, 132–133; Mattila 2004, 110.

²⁰⁶ Ahokas 2004, 178.

²⁰⁷ Rapeli 1978, 317.

²⁰⁸ Santavuori 1963, 133–134; Toiviainen 2004, 77.

jo seuraavana päivänä tuli sotilashallintokomentajan käsky, jonka mukaan kaupungin tuli olla 18. päivän iltaan mennessä tyhjä.²⁰⁹

Rautatievaunu, johon arkistoaines oli pakattu, lähti myöskin Viipurista aivan viime hetkillä: Maaskolan ratapihaa pommitettiin samanaikaisesti Lauri Väätäisen pakatessa vielä viimeisiä esineitä vaunuun, ja juna lähti liikkeelle juuri 17. päivän iltana. Vaunu vedettiin ensin Kouvolaan, sieltä läheiselle Harjun asemalle, ja lopuksi turvallisuussyistä Haapamäen kautta Pihlajavedelle. Junan lähdettyä Väätäinen lähti Viipurista ensiksi polkupyörällä kohti Lappeenrantaa ja sieltä Valkealaan, minne tuomiokapituli oli väliaikaisesti asettunut, ja tämän jälkeen vielä Pihlajavedelle purkaakseen rautatievaunun arkistoinaoksen turvaan muuan talon varastoon.²¹⁰ 30. kesäkuuta kristillisessä Kotimaa-lehdessä haastateltiin Ilmari Salomiestä ja tiedusteltiin tuomiokapitulin evakuoinnin sujumisesta, mihin Salomies vastasi seuraavasti:

Suurin piirtein tyydyttävästi. Olimme jo talvella siirtäneet arkistoa sekä osan kalustoa pois kaupungista suojaan pommitusvaaralta. Lähdön muodostuessa yllättävän äkilliseksi muodostui lopullisen evakuoinnin toimeenpano hyvin hankalaksi, mutta ponnistelemalla viimeiseen asti siinä onnistuimme suunnilleen sataprosenttisesti. Erityisen ansiokkaasti toimi siirtämisen hyväksi tuomiokapitulin vahtimestari L. Väätäinen. Hyvin suuria vaikeuksia, joita ennenkaikkea tietenkin aiheuttivat ajan lyhyys sekä kulkuneuvojen puute, oli myös Kannaksen seurakunnilla arkistojensa talteen saamiseksi, mutta sikäli kun tietoja on saatu, näyttää arkistojen siirto onnistuneen.²¹¹

Kun ottaa huomioon, kuinka tukala tilanne Viipurissa ja koko maassa tuolloin oli, arkistoinaoksen pakkaaminen ja turvaan lähettäminen oli suorastaan ainutlaatuista. Arkistoa todellakin pidettiin suuressa arvossa ja sen suojelemiseksi oltiin valmiita ottamaan suuria riskejä. Tuomiorovasti Santavuori kertoi myöhemmissä muistelmissaan etsineensä koko 17. päivän aamun evakuoimistoimistolta ja asemarakennukselta vaunua arkistoinaoksen pelastamista varten, ja että asemapäällikkö Saukkonen, joka ”kirkon ystävänä ymmärsi asian tärkeyden”, antoi avokätisesti tuomiokapitulin käyttöön rautatievaunun, vaikka hänen piti tällöin evätä se muilta anojilta. Santavuori kertoi olleensa Saukkoselle syvästi kiitollinen ja arveli, että ”ilman hänen apuansa noin viidenkymmenentuhannen viipurilaisen henkilötiedot olisivat jääneet pimeyden

²⁰⁹ Ahokas 2004, 178.

²¹⁰ Toiviainen 2004, 77.

²¹¹ *Kotimaa* 30.6.1944.

peittoon”.²¹² Tapauksesta käy hyvin ilmi, kuinka yksittäisten ihmisten valinnat ja vallankäyttö vaikuttivat siihen, kuinka onnistuneesti arkisto lopulta saatiin pelastetuksi. Sekä Santavuorella että Saukkosella olisi kummallakin ollut mahdollisuus käyttää vähäinen aikansa ja voimavaransa muiden asioiden hoitamiseen, mutta kumpikin piti tärkeänä juuri arkiston pelastamista.

Samanlainen esimerkki ilmeni myös Lauri Väätäisen ja piispa Salomiehen toiminnasta vastaavasti Viipurin viimeisinä päivinä. Tuolloin Väätäinen oli tehnyt piispan kanssa paljon arvonnäytystä kirkon omaisuuden evakuoimisen suhteen ja Väätäisen omien muistelmien mukaan arkistoaineistot pelastettiin täysin tietoisesti monien arvoesineiden kustannuksella.²¹³ Joihinkin asioihin osattiin jopa suhtautua ihailtavan kepeästi, ja tuomiokapitulilla näytti todellakin olleen selkeä näkemys asioidensa tärkeysjärjestyksestä. Sodan aikana Lauri Väätäinen oli arvellut, että piispan tavaroita on voinut tuhoutua pommituksissa, mihin piispa oli todennut: ”Minä melkein toivon, että niin olisi käynyt, sillä vaimoni tulee tyrmistymään, kun näkee mitä minä kaikessa kiireessä olen ottanut mukaan.”²¹⁴

Tämä kuvastaa hyvin paitsi piispan huumorintajua vaikeinakin hetkinä myös asioiden tärkeysjärjestyksen tiedostamista. Vaikka myös arvokkaita esineitä oli haluttu ottaa mukaan, tärkeintä tietenkin oli, että kovassa kiireessä onnistuttiin pelastamaan tuhansia ihmisiä sodan jaloista. Monista Salomiehen puheista käy ilmi myös asiakirjojen tärkeys tuomiokapitulille, olipa kyseessä sitten niiden suojeleminen silloisen käyttöarvon tai historiallisuutensa vuoksi. Koska käytännössä kaikki asiakirjat saatiin vietyä onnistuneesti turvaan, niiden osalta ei voida puhua samanlaisesta arvonnäytystä kuin mitä talvisodan kynnyksellä jouduttiin tekemään. Asiakirjoja kenties pidettiin tärkeämpinä kuin joitakin arvokkaita esineitä, mutta yksittäisten asiakirjakokonaisuuksien kohdalla ei jouduttu pohtimaan, kumpi olisi toista arvokkaampi, sillä kaikki ehdittiin pelastamaan ennen kuin tällaisten kysymysten äärelle jouduttiin.

Tästä huolimatta arkiston pelastaminen oli huomattava ponnistus ja kuvaa hyvin, kuinka sitä arvostettiin. Monilla paikkakunnilla evakuointisuunnitelmissa – joita tosin ei

²¹² Santavuori 1963, 133–134.

²¹³ Mattila 2004, 110.

²¹⁴ Anhava 2006, 51.

kaikkialla kyetty noudattamaan suunnitelmien mukaisesti – tärkeysjärjestyksessä ylimpänä olivat lapset, sairaat ja vanhukset hoitajineen, sitten jäljelle jäänyt väestö, ”elävä materiaali” eli tuotantoeläimet, ja vasta näiden jälkeen samalla viivalla olivat yleiset ja laitosten tärkeimmät arkistot, kuin myös viljatavara, arvokkaimmat työkalut, polkupyörät, yksityiset vaatevarastot, vaikeasti saatava raaka-aine sekä arvokkaampi maatalous- ja talousirtaimisto.²¹⁵ Arkistot olivat siis kiistatta tärkeysjärjestyksen häntäpäässä, mutta tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö niiden suojelemiseen olisi panostettu.

Samalla jatkosodassa voidaan talvisodan tapahtumien tavoin nähdä monenlaisia vallankäytön ilmenemismuotoja. Jo pelkästään se, että vanhinta arkistoinesta alettiin siirtää Vaasaan kevään 1944 aikana, oli piispa Salomiehen päätäntävällän ansiota. Eräänlaista vallankäyttöä ja arvonmäärittystä kuvastavat myös Väättäisen ja Santavuoren toiminta, sillä molemmat pitivät asiakirjoja tärkeämpinä kuin kirkollisia esineitä, minkä seurauksena ne ovat säästyneet nykypäivään asti. Kummassakin tapauksessa voidaan puhua samankaltaisesta kiireellisestä arvonmäärittäyksestä kuin talvisodan aikana, sillä hyvin lyhyessä ajassa tehdyt päätökset ja valinnat vaikuttivat asiakirjojen säilymiseen.

Kun jatkosodan evakuoimisprosessia tarkastellaan laajemmassa historiallisessa kontekstissa, yleisesti ottaen sen katsotaan sujuneen melko hyvin. Etenkin kun ottaa huomioon, kuinka tiukka aikataulu kesän 1944 aikana oli, on suoranainen ihme, että evakuointi onnistui niinkin hyvin, katsottiinpa sitä sitten väestön, arkistojen tai kaluston osalta.²¹⁶ Luonnollisesti myös monia ongelmia tuli esiin, kuten väestön heikko terveydentila evakkotaipaleella, sodan aiheuttamat henkiset haavat, varkaudet ja ilkeävalta sekä esimerkiksi joidenkin haluttomuus vastaanottaa siirtoväkeä, mutta näistä seikoista huolimatta evakuointi sujui olosuhteet huomioon ottaen varsin onnistuneesti.²¹⁷

Kirkko kantoi tuolloinkin huolta väestön sielunhoitotyöstä ja monet halusivat olla kotipitäjänsä hengellisenä tukena raskaan evakkotaipaleen aikana. Esimerkiksi Koiviston kirkkoherra Mauno Koivuneva lähti kävelemään raskasta matkaa seurakuntalaistensa kanssa varmistettuaan ensin, että arkisto oli saatu pakattua ja

²¹⁵ Hiltunen 2005, 18.

²¹⁶ Mattila 2004, 110.

²¹⁷ Ahokas 2004, 90–95.

lähetettyä laivalla turvaan Angelniemeen Varsinais-Suomeen.²¹⁸ Viipurin tavoin Koivistossakin arkistolaatikoita oli pakattu kovassa kiireessä ja ilmapommituksilta vain hädin tuskin onnistuttu välttymään.²¹⁹ Tapaus on jälleen osoitus paitsi kirkon korostamasta sielunhoitotyöstä, myös arkistoaineuksen tärkeydestä kirkon työntekijöille.

Jälkikäteen myös Salomies arvioi, että olosuhteet huomioon ottaen evakkotaival sujui suhteellisen hyvin. Piispa, joka Loimarannan tavoin oli aiemminkin kantanut huolta arkistoista, nosti esiin esimerkiksi arkistojen menestyksekkään pelastamisen jo toiseen otteeseen, sillä kaikki käytössä olleet asiakirjat saatiin turvaan eikä pakovaiheessa menetetty lainkaan merkittäviä asiakirjoja, mikä mahdollisti myös seurakuntien toiminnan jatkumisen keskeytyksettä ankarasta sotatilasta huolimatta. Heinäkuussa 1944 tilanne oli kuitenkin hyvin epävarma ja monet jopa pelkäsivät Suomen miehittämistä, minkä johdosta tuomiokapituli suositteli seurakuntiaan valokuvaamaan kirkonkirjansa ja muut tärkeät arkistoaineistot, ja niiden filminegatiivit tuli joko säilyttää eri paikkakunnalla kuin itse arkisto tai lähettää ”tuttuun tapaan” Vaasan maakunta-arkistoon.²²⁰

Vaikka tilanne ei ollutkaan samanlainen kuin talvisodassa, muutaman vuoden takaisesta evakuoinnista otettiin kuitenkin mallia ja samankaltaisia tapahtumatyyppejä asiakirjojen osalta voidaan myös jatkosodassa havaita. Myös tällöin osa arkistoa päätettiin lähettää Vaasaan jo ennen rajua muutosta sotatilassa, ja tälläkin kertaa taustalla olivat asiakirjalähtöiset kriteerit eli arvonmääritys iän perusteella. Aivan kuten talvisodassakin, myös jatkosodan aikaan osa asiakirjoista päätettiin kuitenkin tietoisesti pitää lähellä seurakuntaa, vaikka tämän tiedettiin lisäävän niiden riskiä tuhoutua pommituksissa. Toinen tuttu tapahtumatyyppi oli evakuoiminen ja arvonmääritys kiireessä, mutta erona talvisotaan jatkosodan aikana kaikki asiakirjat saatiin pakattua mukaan ja asiakirjojen ohella vaakakupissa olivat kirkon arvoesineet, joista monia päätettiin kuitenkin jättää, jotta arkisto saataisiin turvaan. Näin ollen jatkosodassa asiakirjojen tuhoutumista tai jäämistä rajan taakse ei voida nähdä tapahtumatyyppinä, kuten ei myöskään asiakirjojen piilottamista, koska tiettävästi kaikki asiakirjat saatiin siirretyksi turvaan nykyisen Suomen puolelle – olkoonkin, että väliaikainen sijoituspaikka Pihlajavesi oli tavallaan yhdenlainen piilopaikka. Kesän ja syksyn 1944

²¹⁸ Kotimaa 4.7.1944; Ahokas 2004, 168–169.

²¹⁹ Hoppu & Kansanaho 1953, 322.

²²⁰ KA VTA Kiertok 258/5.7.1944.

aikaan ilmapiiri oli kaikkea muuta kuin toiveikas eikä Karjalaan paluuta pidetty enää kovin todennäköisenä, minkä vuoksi piilottamista ei kenties pidetty kannattavana, varsinkin kun monet olivat nyt nähneet, että asiakirjojen evakuoiminenkin saattoi onnistua.²²¹ Niin sanotusta kuudennesta tyypistä eli asiakirjojen katoamisesta ei ole myöskään jatkosodan ajalta näyttöä, joskaan yksittäisistä asiakirjojen katoamisista ei välttämättä voida varmistua.

Asiakirjojen pelastamisen ohella sodan loppuvaiheilla tuli hoitaa myös kirkollisten toimijoiden asettuminen uusille asuinsijoille. Tuomiokapitulin evakkotien määränpäänä oli Valkeala, missä asetuttiin väliaikaisesti seurakuntataloon ja pappilaan. Osasyys Valkealaan sijoittumiseen oli se, että kunnan kirkkoherrana toimi J. Utriainen, joka oli toinen tuomiokapitulin asessoreista, eli asiaan vaikuttivat osaltaan sosiaaliset syyt aivan kuten talvisodankin aikaan, jolloin päätettiin jäädä väliaikaisesti Savitaipaleelle.²²² Valkealaan siirtyi samaan aikaan myös Viipurin lääninhallitus sekä tuomiokapitulin kirjasto, joka oli perustettu uudelleen lahjoitusvarojen turvin, mikä yhtä lailla lienee ollut osasyys keskittää tuomiokapitulin toiminta vähäksi aikaa sinne.²²³

Valkealasta siirryttiin kuitenkin jo elokuussa 1944 Mikkeliin, missä tuomiokapituli, piispan virka-asunto ja vahtimestarin asunto löysivät kaikki paikkansa Säästöpankin uudesta talosta.²²⁴ Tuomiokapituli oli itse lähettänyt opetusministeriölle 1. elokuuta pyynnön saada siirtyä Mikkeliin, koska Valkealasta puuttuivat muun muassa pankit ja kirjapainot ja siellä oli myös huonommat liikenne- ja puhelinyhteydet kuin Mikkeliissä. Myöskään arkistojen kannalta siirtyminen Valkeasta Mikkeliin ei ollut ongelmallista, koska ne olivat yhä väliaikaisesti erillään tuomiokapitulista.²²⁵ Arkistot oli sitä paitsi huomioitu jo jonkin verran etukäteen uusissa toimitiloissa, sillä uuden talon kellarikerroksesta oli varattu arkistoholvi yksin tuomiokapitulin käyttöön. Mikkelistä käsin piispa apulaisineen pystyi paremmin hoitamaan hiippakuntansa toimintaa ja sopeutumaan uuteen tilanteeseen, joka sodan päätyttyä oli syntynyt. 19. syyskuuta 1944 solmittu rauhansopimus vaikutti näet ankarasti Viipurin hiippakunnan toimintaan, joka

²²¹ Ks. esim. *Kotimaa* 26.9.1944.

²²² *Kotimaa* 30.6.1944.

²²³ *Kansanaho* 1985, 412.

²²⁴ *Mattila* 2004, 111.

²²⁵ KA VTA Da 48 Kirjelmä 1116/1.8.1944 opetusministeriölle; *Salomies* 1947, 14; Ks. myös *Ripatti* 2014, 189–190.

menetti jo toiseen kertaan puolet alueistaan, jotka kattoivat osia kaikkiaan kahdeksastatoista seurakunnasta ja neljäkymmentäyksi seurakuntaa kokonaan.²²⁶

4.4. Siirtoseurakuntien lakkautus ja kirkonkirjojen siirrot sodan jälkeen

Moskovan välirauhan solmimisen jälkeen 19. syyskuuta 1944 edessä oli monien ongelmien ratkominen: evakkojen uudelleenasettaminen, sotakorvausten maksaminen sekä kansan henkinen ja fyysinen toipuminen sodan aiheuttamista haavoista. Kun rauhanehtoihin oli suostuttu ja tilanne jonkin verran tyyntynyt, alettiin keskustella myös siirtoseurakuntien ja siten niiden arkistojenkin kohtalosta. Toisin kuin talvisodan päättyessä, tällä kertaa Karjalaan paluuta ei pidetty erityisen todennäköisenä ja tilanne oli monin paikoin ankarampi kuin muutama vuosi aikaisemmin. Siirtoseurakunnat oli jälleen sijoitettu eri puolille Suomea, ja piispa Salomies pyrki kunniakkaasti hoitamaan niiden kaikkien toimintaa apunaan Lauri Helle, joka myös valmisti siirtopapiston kokousten ohjelmat. Myös Toivo Rapeli ja Hämeen läänin maaherra S. Mattson olivat piispan apuna hiippakunnan asioiden hoitamisessa rauhan solmimisen jälkeisinä aikoina.²²⁷ Sotaa seuranneina vuosina ilmassa leijui aika ajoin ajatus siirtoseurakuntien lakkauttamisesta ja sen hyviä ja huonoja puolia pohdittiin ahkerasti myös kirkon piirissä.

Kirkkoja Karjalaan -yhdistys, joka vuonna 1945 oli joutunut muuttamaan nimensä Kirkon Lahja r.y:ksi, antoi tukensa siirtoseurakunnille ja koko maan kirkolliselle jälleenrakennustyölle. ”Uudessa” yhdistyksessä vaikuttivat edelleen paljolti samat tahot kuin ennenkin ja toiminta noudatti pitkälti samoja periaatteita, mutta työn kohteet jouduttiin määrittelemään uudelleen. Siirtoseurakuntien ohella nostettiin esiin myös tuhot Kuopion hiippakunnassa sekä Pohjois-Suomessa, missä monien seurakuntien kirkkoja ja pappiloita oli tuhoutunut Lapin sodassa.²²⁸

Lokakuussa 1948 kirkolliskokous teki päätöksen siirtoseurakuntien lakkauttamisesta. Asiaa perusteltiin muun muassa sillä, että seurakuntalaisten kuuluisi maksaa kirkollisveroa asuinpaikkansa seurakunnalle ja heillä tulisi olla oikeus äänestää ja asettua ehdolle samaisen seurakunnan kirkollisvaaleissa. Vaikka huolta kannettiin esimerkiksi siirtolaisväestön henkisestä hyvinvoinnista ja niistä papin- ja

²²⁶ Murtorinne 1995, 298.

²²⁷ Ripatti 2014, 117.

²²⁸ Piispanen 1972, 23.

kanttorinvirkojen katoamisista, joihin siirtoseurakuntien lakkautus auttamatta johtaisi, kovin kiivasta vastustusta ei ilmennyt ja keskusteluissa ennemminkin pohdittiin, kuinka monet käytännön asiat ratkaistaisiin. Lopullisen mietinnön laati siviilivaliokunta, jonka jäseniin muun muassa Lauri Helle ja Ilmari Salomies sekä poliitikkonakin toiminut Emil Luukka kuuluivat. Vaikka samaiset henkilöt olivatkin kantaneet huolta siirtoseurakuntien kohtalosta, vuosikymmenen loppua kohden alkoi tilanne näyttää siltä, että siirtoseurakunnat olivat tulleet tiensä päähän, ja niinpä niiden toiminta päätettiin lopettaa vuoden 1949 loppuun mennessä.²²⁹

Yhtenä syynä lakkautuksen nopeaan etenemiseen oli vuoteen 1950 suunniteltu kirkonkirjojen uusimisprojekti, jolloin olisi ollut suotavaa, että kirkonkirjat kuuluvat johonkin tiettyyn seurakuntaan. Kyseinen uusimistyö on jälleen osoitus kirkonkirjojen arvostuksesta, sillä hanke oli varsin merkittävä etenkin kun ottaa huomioon valtion sota-ajan jälkeisen taloustilanteen. Tämän ohella suunniteltiin myös uutta väestökirjanpitoa maahan, joka hiljalleen pystyi nousemaan jaloilleen sotavuosien jälkeen ja jossa tehtiin monia muitakin uudistuksia. Kirkonkirjat otettiin ongelman ratkomisessa huomioon myös siten, että ne haluttiin sijoittaa yhtenäiseen keskusarkistoon. Aloite tuli Lauri Helteeltä, joka oli tuonut esiin monia näkemyksiään siirtoseurakuntien tilasta muun muassa Mikkelin pappeinkokouksessa. Muut erityiset toiveet siirtoseurakuntien edustajilta liittyivät esimerkiksi kirkon arvoesineiden asianmukaiseen tallettamiseen, jäljelle jääneiden varojen käyttöön ja erilaisiin pitäjänjuhliin ja seurakuntien historian kirjoittamiseen.²³⁰

Siirtoseurakuntien toiminnan päättyessä suurin osa niiden seurakuntien jäsenistä heitä koskevina asiakirjoina siirtyi paikallisseurakuntien jäsenrekisteriin.²³¹ Sen sijaan monet niistä kirkollisista arvoesineistä, jotka oli onnistuttu evakkotaipaleelle ottamaan mukaan, sijoitettiin toisinaan eri paikkoihin kuin arkisto, jonka kohdalla vastaavanlainen hajauttaminen ei olisi tullut kysymykseenkään.²³² Kirkon arvoesineet on kenties nähty museaalisina objekteina, joiden saattaminen eri puolille Suomea ei ole samalla tavoin kokoelmalle haitallista kuin arkistossa, jonka toiminnan kannalta on

²²⁹ Kansanaho 1985, 430–431. Siirtoseurakuntien lakkautuksesta huolimatta Kirkon Lahja r.y. toimi vuoteen 1972 asti ja sen toiminnassa olivat viimeisiin vuosiin asti aktiivisesti mukana monet Karjalan kirkollisen elämän merkkihenkilöt, kuten Ilmari Salomies, Pauli Piispanen ja Toivo Rapeli (Piispanen 1972, 3, 39–40).

²³⁰ Kansanaho 1985, 430–431.

²³¹ Ripatti 2014, 245.

²³² Ripatti 2014, 247.

yleensä erityisen tärkeää pitää toisiinsa liittyvät asiakirjat yhdessä provenienssiperiaatteen mukaisesti, vaikkakin kyseinen periaate tunnetaan myös museologiassa.²³³ Tietenkään varmuudella ei voida tietää, onko joitain yksittäisiä asiakirjoja kadonnut pitkien siirtelyjen aikana, olipa kyseessä sitten vanhemman arkistoinneksen siirto Vaasaan ja takaisin tai tuoreempien asiakirjojen evakuointi eri puolille Suomea molempien sotien aikaan. Havaintoja arkistojen lopullisesta katoamisesta ei kuitenkaan ole ilmennyt, kuten ei myöskään tuhoutumisesta tai asiakirjojen erilleen joutumisesta.

Kun siirtoseurakunnat oli lakkautettu ja niiden väestö siirtynyt muihin rekistereihin, jäljelle jäi arkistojen sijoittelu sen jälkeen, kun niitä ei enää uhannut sota, mutta ne eivät enää kuuluneet siirtoseurakunnillekaan. Kirkollisia asiakirjoja oli pidetty arvokkaina jo ennen sodan syttymistä ja niistä kannettiin huolta myös sen jälkeen. Lauri Helteen toivomuksen mukaisesti muodostettiin lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto, joka päätettiin sijoittaa tuomiokapitulin valvontaan, jolloin ne henkilöt, jotka olivat olleet arkistoja pelastamassa ja antaneet työpanoksensa myös keskusarkiston synnylle, olisivat siitä päävastuussa. Tuomiokapitulin toiminta sinällään oli varsin samankaltaista kuin ennenkin ja siinä toimi monia samoja henkilöitä kuin aiemminkin, mutta sen nimi oli muuttunut, sillä keväällä 1945 hallitus oli lainkaan kirkon edustajia kuulematta päättänyt muuttaa entisen Viipurin hiippakunnan nimeksi Mikkelin hiippakunta. Tämä johtui siitä, että Viipuri-sanankäyttöä ei enää pidetty poliittisesti sopivana, sillä se viittasi naapurivaltiolle kuuluvaan kaupunkiin.²³⁴

Ne keskusarkiston kirjoihin kuuluneet henkilöt, joiden määrä väheni huomattavasti vuoden 1949 jälkeen, kuuluivat tilastollisesti Mikkelin tuomiokirkkoseurakuntaan. Lakkautettujen seurakuntien keskusarkiston kustannukset maksettiin kirkon keskusrahastosta ja sen esimieheksi valikoitui notaari Heimo Kortesiemi, joka oli toiminut sota-aikana myös sotilaspastorina. Sen sijaan päätettiin, että Viipurin ruotsalaisen ja saksalaisen seurakunnan, jotka olivat muutoinkin olleet läheisessä yhteistyössä vuosisadan alkuvuosilta lähtien, arkistot hoidettaisiin keskusarkiston alaosastoina Helsingin pohjoisen ruotsalaisen ja saksalaisen seurakunnan

²³³ Ks. esim. *ICOMin museotyön eettiset säännöt*.

²³⁴ Toiviainen 2004, 80; Ripatti 2014, 205.

kirkkoherranvirastojen yhteydessä. Porkkalan vuokra-alueeseen kuuluneen Degerbyn seurakunnan arkisto puolestaan liitettiin Inkoon kirkkoherranviraston yhteyteen.²³⁵

Lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto oli oma erillinen arkistonsa ja vuosikausia esimerkiksi suku- ja historiantutkijoiden käytössä. Aloittaessaan toimintansa keskusarkisto sijaitsi Mikkelin kaupungintalon kellarissa, mutta vuonna 1953 se siirrettiin vastikään valmistuneeseen Savo-Karjalan maakunta-arkistoon, joka puolestaan vuonna 1974 nimettiin Mikkelin maakunta-arkistoksi. 1. heinäkuuta 1990 keskusarkisto yhdistettiin Mikkelin maakunta-arkistoon, jonka tiloissa se oli muutoinkin jo lähes kaksikymmentä vuotta toiminut.²³⁶ Nykyisin arkistolaitoksessa tehtyjen uudistusten mukaisesti kirkonkirjat kuuluvat Kansallisarkiston alaisuuteen ja sijaitsevat Mikkeliissä Kansallisarkiston toimipaikassa, missä arkiston työntekijät vastaavat niihin liittyvistä arkisto- ja tietopalveluista. Samalla arkistossa säilytetään myös luovutetun Karjalan ortodoksisten seurakuntien kirkonkirjoja ja muita asiakirjoja.²³⁷ Kansallisarkiston Mikkelin toimipaikka toimittaa vuosittain lähes 6000 julkisoikeudellista selvitystä, ja niistä suurin osa on luovutettujen alueiden luterilaisista ja ortodoksisista kirkonkirjoista annettavia sukuselvityksiä.²³⁸ Kyseinen tilasto todistaa, kuinka huomattavassa käytössä lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto edelleen on uudesta sijainnista ja nimityksestä huolimatta, ja toisaalta myös, kuinka paljon sota-aikana toimineet kirkon työntekijät ovat valinnoillaan vaikuttaneet nykypäivänä tehtyihin tutkimuksiin ja selvitystöihin.

Ollessaan vielä oma erillinen arkistoyksikkönsä lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto oli hyvin mielenkiintoinen ja ennen kaikkea ainutlaatuinen ratkaisu Suomen arkistotieteen kentällä, koska vastaavaa asiakirjojen valtaisa evakuoimista sodan jaloista ei ole muulloin tehty. Siinä missä sotien syttymiseen asti Viipurin sekä muiden seurakuntien arkistot sijaitsivat erillään toisistaan, keskusarkiston synnyttyä ne ovat sijainneet yhdessä Mikkeliissä. Saman tilanteen kokivat tavalla tai toisella myös muut Viipurissa ja koko Karjalan alueella toimineet viranomaiset, joiden arkistoja sijoiteltiin sotien päätyttyä eri puolille Suomea, osa Mikkeliin ja osa esimerkiksi Helsinkiin Kansallisarkiston alaisuuteen. On myös mielenkiintoista pohtia, kuinka arkistojen pelastuminen sekä sijainti uudella paikkakunnalla vaikuttavat niiden

²³⁵ Kansanaho 1985, 438.

²³⁶ Hänninen 2010.

²³⁷ *Aineistot Mikkeliissä*.

²³⁸ Hänninen 2010.

kulttuurihistorialliseen arvoon, varsinkin kun ottaa huomioon, kuinka tärkeänä niiden evakuoimista jo ennen sotien syttymistä pidettiin. Keskusarkiston synnyttyä erillään toisistaan sijainneille arkistoille tuli myös uusia arkistonhoitajia, jotka jättivät arkiston elinkaareen omanlaisensa jäljen siinä missä nekin, jotka olivat mukana asiakirjojen synnyssä tai pelastamisessa.

Lakkautettujen seurakuntien keskusarkiston tapauksessa ei voida enää puhua samanlaisesta arvonmäärittämisestä ja vallankäytöstä kuin sota-ajalla, vaikkakin silloiset tapahtumat vaikuttivat siihen, mitä kaikkea materiaaleja keskusarkistoon lopulta saatiin koottua. Toisaalta arkistossa on kuitenkin esiintynyt perinteistä vallankäyttöä myöhempinä vuosikymmeninä, kun arkistonhoitajien vallassa on ollut päättää, minkälaiset aineistot pääsevät tutkijoiden tai muiden kävijöiden ulottuville. Valtaa ovat sittemmin käyttäneet myös ne henkilöt, jotka ovat vastanneet arkistojen yhdistämisistä, vaikkakin kyse on ollut paljon suuremmista päätöksistä kuin yksittäisten viipurilaisten kirkonkirjojen arvonmäärittämisestä.

Yhtä kaikki Viipurin kirkonkirjojen sekä muiden kirkollisten asiakirjojen mutkikkaisiin vaiheisiin liittyy monenlaista vallankäyttöä, kuten arkistojen elinkaaren aikana yleensäkin. Asiakirjojen säilyminen nykypäivään asti on useiden valintojen tulos, ja näihin valintoihin liittyy väistämättä erilaista vallankäyttöä ja arvonmäärittäystä. Erityisesti sota-aikana tapahtunut vallankäyttö on poikkeuksellista, koska asiakirjoja on jouduttu arvottamaan poikkeuksellisessa tilanteessa, kovassa kiireessä ja osa arvokkainakin pidetyistä asiakirjoista on jouduttu hylkäämään, jotta kaikista arvokkaimmat säilyisivät. Myöskään sota-aikana asiakirjoihin, joita siirreltiin värikkäiden vaiheiden kautta eri puolilla Suomea, ei kohdistettu seulontatoimenpiteitä, eikä sellaiseen todennäköisesti olisi ollut resurssijakaan sodan muut seikat huomioon ottaen.

5. Valtaa ja valintoja

Niin Viipurin kuin koko Karjalan evankelis-luterilaisten seurakuntien asiakirjat kytkeytyvät monella tavoin valtaan ja vallankäyttöön, joiden seurauksena jotkin asiakirjat saatiin pelastettua ja jotkin taas menetettiin lopullisesti. Kun tapahtumia pohditaan kokonaisuudessaan arkistojen elinkaaren kannalta, huomataan, että vallankäyttö on usein ollut tahatonta tai pakon sanelemaa, mutta sillä on yhtä kaikki ollut kauaskantoiset seuraukset. Siinä missä joitakin asiakirjoja haluttiin varjella sodalta, joitakin jouduttiin vastentahtoisesti jättämään, ja joitakin taas pidettiin jopa tärkeämpinä kuin rahallisesti arvokkaita esineitä.

Viipuri oli ollut suuri, kulttuurillisesti ja taloudellisesti merkittävä kaupunki sekä Karjalan kirkollisen elämän keskus jo useiden satojen vuosien ajan, minkä vuoksi myös sekä evakuointisuunnitelmat että kaupungin rooli sodassa näyttäytyivät erilaisina verrattuna joihinkin Karjalan pienempiin paikkakuntiin. Vaikka kirkon voidaankin katsoa olleen päävastuussa arkistojensa suojelusta, myös aiempi lainsäädäntö ja yleinen ilmapiiri vaikuttivat siihen, mitä kaikkea lopulta saatiin evakuoitua. Esimerkiksi varhainen arkistolainsäädäntö ei liiemmin tuntenut pitkäkestoiseen sotatilaan valmistautumista, ja suurin osa niin sanotusta rakenteellisestakin suojelusta koski ennemmin paloturvallisuutta kuin pommituksia tai arkiston joutumista vihollisen käsiin.

Vaikka kirkko olikin oikeutettu saamaan Valtionarkistolta neuvoa pyydettyäessä, erityisesti talvisodan kynnyksellä jouduttiin toimimaan paljolti oman tietämyksen varassa. Valtionarkisto oli varsin kiireinen omien suojelutoimenpiteidensä kanssa ja käytännössä kaikkien viranomaisten kannalta sota syttyi ”liian aikaisin”, jotta arkistojensuojeluun olisi voitu riittävästi panostaa. Mikä sitten johti siihen, että erityisesti evankelis-luterilaisen kirkon kirkonkirjat sekä muut asiakirjat säästyivät niinkin hyvin eikä niitä tuhoutunut niin suuria määriä kuin olisi pahimmillaan voinut? Tästä kuuluu kiittäminen paljolti tuomiokapitulia ja piispa Loimarantaa – ja kenties myös piispan puolisoa Hilja Loimarantaa, joka sai miehensäkin ymmärtämään, että Euroopassa alkanut sotatila saattaisi levitä Suomeenkin, ja että ainakin vanhin arkistoaines olisi syytä lähettää turvaan. Niinpä tuomiokapitulin toimesta lähetettiin Terijoen kirkkoherranvirastolle, itärajan seurakunnille ja ulkosaarille sekä 66 vaaravyöhykkeessä olevalle seurakunnalle ohjeet siirtää 120 vuotta vanhempi käsinkirjoitettu arkistoaines Vaasan maakunta-arkistoon, minkä lisäksi nuorempaa aineistoa sai lähettää turvaan oman harkinnan mukaisesti.

Tuomiokapitulin käskyä noudatettiin eri asteisesti ja erityisesti nuoremman aineiston osalta esiintyi kahden ääripään toimintaa: jotkut, kuten esimerkiksi Uusikirkko, lähettivät turvaan koko arkistonsa, kun taas jotkut jopa sodan kynnyksellä pyysivät aineistojaan takaisin, kun sodan syttymiseen ei vielä tuolloinkaan vakavasti uskottu. Juuri epävarmuus siitä, joutuuko Suomi sotaan, leimasi kaikkia evakuointisuunnitelmia ja arkistojenhoitoa 1930-luvun ajan. Toiset luottivat vuonna 1932 Neuvostoliiton kanssa solmittuun hyökkäämättömyyssopimukseen ja monet niistäkin, jotka evakuointisuunnitelmia laativat, suhtautuivat varsin optimistisesti sodan kestoon ja sen aiheuttamiin tuhoihin.

Talvisodan aikana korostui erityisesti kiireessä tehty arvonmääritys, kun havaittiin, että sota todellakin oli syttynyt, eikä kaikkia arkistoja mitenkään saataisi turvaan, kun väestönkin evakuoiminen jouduttiin tekemään tiukalla aikataululla. Tärkeimpinä pidetyt asiakirjat otettiin evakkotaipaleelle mukaan, joitakin piilotettiin varsin mielikuvitukseksikaillakin tavoilla ja jotkut jouduttiin yksinkertaisesti jättämään kotiseurakuntaan ja toivomaan, että ne säilyisivät siellä sodan päättymiseen asti. Viipurin osalta etenkin tuomiokapitulin aineistot piispan yksityisine kirjeineen kaikkineen näyttäisivät herättäneen erityisen suurta huolta, koska sodan päätyttyä niitä yritettiin lähteä pelastamaan. Yritys kuitenkin epäonnistui ja tuomiokapitulin aineisto jouduttiin jättämään Neuvostoliiton puolelle, samoin kuin monet muut asiakirjat. Myös rauhanneuvotteluissa yritettiin vedota arkistojen puolesta, mutta tämäkään ei tuottanut tulosta.

Kaikkiaan talvisodan tapahtumista voidaan erottaa viisi erilaista tyyppiä sen mukaan, mitä kirkollisille asiakirjoille tapahtui: ne jotka lähetettiin erityisesti ikänsä ja kulttuurihistoriallisen arvonsa vuoksi Vaasaan jo syksyllä 1939, ne jotka pakattiin kiireessä mukaan sodan syttyessä, ne jotka piilotettiin ja ne jotka jouduttiin jättämään ja siten suurimmilta osin joko tuhoutuivat tai jäivät Neuvostoliiton viranomaisten haltuun. Yhtenä tyyppinä voidaan periaatteessa pitää myös asiakirjojen katoamista, sillä siirryttyään uusille alueille kaikista seurakunnista ei heti tiedetty, mihin arkistot olivat joutuneet. Kaikkiin tyyppeihin kytkeytyy erityistä arvonmääritystä ja vallankäyttöä, sillä yksittäiset kirkon toimijat ovat tuolloin vaikuttaneet siihen, mitkä asiakirjat lopulta säästyivät.

Tärkeää roolia koko prosessin aikana toimittivat siirtoseurakunnat, joiksi nimitettiin niitä seurakuntia, joiden kirkko oli jäänyt Moskovan rauhassa syntyneen rajan taakse. Kun talvisodan jälkeen oli asetettu aloilleen, siirtoseurakuntien asema herätti paljon keskustelua ja monet Karjalasta evakkoon lähteneet kirkonmiehet puolustivat niitä sen sijaan, että ne olisi liitetty paikallisseurakuntiin. Siirtoseurakuntien toimintaa perusteltiin muun muassa evakkoon lähteneen väestön sielunhoidollisella työllä, ja myöhemmin ne olivat keskeisessä asemassa väestön palatessa Karjalaan jatkosodan aikana.

Merkittäviä henkilöitä niin siirtoseurakuntien toiminnassa kuin myös arkistojen suojelussa olivat paitsi piispa Yrjö Loimaranta puolisoineen, myös tuomiokapitulin asessori Lauri Helle, Muolaan kirkkoherra Toivo Rapeli ja sihteeri Pauli Piispanen. Myöhemmin myös Loimarannan seuraaja Ilmari Salomies sekä vahtimestari Lauri Väätäinen tekivät paljon töitä arkistojen suojelun eteen ja toimivat muutoinkin monissa tehtävissä Karjalan kirkollisen elämän hyväksi. Tuomiokapitulin ja kirkkoherrojen toiminta osoittautui merkittäväksi ja kirkon edustajat näyttäisivät toimineen muutoinkin sangen yhtenäisenä rintamana, vaikka joitakin erimielisyyksiäkin ilmeni.

Talvisodan päätyttyä väestönsuojelutoimet muuttuivat aiempaa sotilaallisemmiksi, ja koko maa oli pikemminkin puolivalmiina uusiin sotatoimiin kuin varsinaisesti rauhanaikaisessa tilassa. Kun jatkosota sitten syttyi, tilanne oli monin tavoin erilainen kuin talvisodassa jo pelkän Saksan aseveljeydenkin ansiosta. Myös kirkon rooli jatkosodan aikana muuttui huomattavasti siitä mitä se talvisodassa oli ollut, sillä aiemmin pelkästään sielunhoitoon keskittyvä toiminta sai myös poliittisia piirteitä, mitä äärimmillään värittivät suomensukuinen heimoaate ja sota ateismia ja kommunismia vastaan. Arkistojen suojelusta ja kiireellisestä evakuoinnista oli nyt kokemusta, ja niihin kiinnitettiin eri tavalla huomiota verrattuna syksyn 1939 tapahtumiin, jolloin jotkut suhtautuivat suojeluun vielä melko huolettomasti.

Myös kirkollinen yhteistyö Saksan kanssa lisääntyi, ja portaittain niin väestö kuin seurakunnatkin saattoivat alkaa palata takaisin Karjalaan. Vähitellen koko seurakunnallinen toiminta alkoi nousta jaloilleen ja esimerkiksi seurakuntataloja ja pappiloita alettiin kunnostaa ja rakentaa uudelleen. Tärkeässä roolissa oli Kirkkoja Karjalaan -yhdistys, joka keräsi varoja kirkolliseen jälleenrakennustyöhön; yhdistyksen toiminta oli huomattavaa vielä sotien jälkeenkin, sillä tuolloin Kirkon lahjaksi nimensä

muuttanut yhdistys teki paljon yhteistyötä siirtoseurakuntien kanssa niiden lakkauttamiseen asti ja auttoi taloudellisesti myös esimerkiksi Pohjois-Suomen kirkkojen ja pappiloiden kunnostuksessa Lapin sodan jäljiltä.

Kirkon arkistot olivat merkittävässä roolissa myös jatkosodassa, joskaan tilanne ei ollut samalla tavoin hektinen kuin vuonna 1939. Esimerkiksi tuomiokapitulilla oli mahdollisuus keskustella pienissä erissä Viipuriin paluusta, valmistella asiaa huolella ja auttaa myös muulla tavoin jälleenrakennustyössä. Jotkin arkistoaineistot olivat jatkuvassa käytössä ja niitä myös palautettiin Viipuriin, mutta koska siirto Vaasaan oli talvisodassa onnistunut niin hyvin, pidettiin arkistojen evakuoimista jatkosodassakin ajankohtaisena heti jos näyttäisi siltä, että sotatilanne äkillisesti muuttuisi. Kun Saksan voitto ei sitten vuoden 1944 alussa näyttänytkään varmalta, antoi tuomiokapituli määräyksen siirtää jälleen Vaasaan ne asiakirjat, jotka eivät olleet jatkuvassa käytössä.

Useita muita asiakirjoja puolestaan evakuoitiin pääosin kesän 1944 aikana koko Karjalasta sitä mukaa, kun evakuointimääräys tuli, ja joidenkin pelastuminen näyttäisi olleen suorastaan hiuskarvan varassa. Näin kävi esimerkiksi tuomiokapitulin arkiston kohdalla, jonka pelastamiseksi vahtimestari Väätäinen vaaransi henkensä pakatessaan arkistoa rautatievaunuun pommitusten keskellä. Samalla korostui yksittäisten ihmisten arvojen suuri merkitys, sillä jos joku tuomiokapitulissa tai Viipurissa toiminut henkilö olisi ollut vähemmän kiinnostunut kirkonarkistoista, muiden tekemä työ olisi saattanut valua täysin hukkaan. Jos esimerkiksi Väätäinen ei olisikaan käyttänyt viime hetkiä arkiston pakkaamiseen, tai jos rautatievaunua ei olisi saatu ajoissa hankittua, muidenkaan työpanoksesta ei olisi ollut hyötyä. Monien vaiheiden kautta niin tuomiokapitulin kuin Karjalan muutkin asiakirjat saatiin tuotua turvallisesti nykyisen Suomen puolelle, ja kaiken kaikkiaan arkistojen evakuoinnin katsotaan onnistuneen varsin hyvin.

Voidaan sanoa, että tilanne arkistojen osalta eli käytännössä koko jatkosodan ajan. Niin väestö kuin kirkolliset viranomaiset palasivat Karjalaan portaittain, osa arkistoista palautettiin Vaasasta saman tien ja osaa ei, ja jatkuvasti käytössä olleet asiakirjat kulkivat kaiken aikaa niistä vastanneiden henkilöiden mukana. Kun tilanne alkoi näyttää uhkaavalta, osaa asiakirjoista lähdettiin jälleen siirtämään Vaasaan, kun taas käytössä olleet jäivät vielä kotipitäjiinsä, mistä ne pakattiin mukaan vasta virallisen evakuointikäskyn tultua voimaan. Iän ohella arvottamista jouduttiin tekemään jonkin

verran myös asiakirjojen käytettävyyden kannalta, mutta tällä oli kuitenkin hintansa: mikäli arkistot päätettiin pitää siellä missä niitä tarvittiin, otettiin myös riski niiden tuhoutumisesta sotatoimien mahdollisesti kiristyessä.

Myös jatkosodan arkistojen suojelussa toistuivat kaksi talvisodan aikana ilmennyttä tapahtumatyyppiä: ikänsä puolesta arvokkainta arkistoaainesta lähdettiin siirtämään Vaasaan jo keväällä 1944, kun taas joitakin asiakirjoja pidettiin etenkin käyttöarvonsa vuoksi kotiseurakunnissaan viime hetkiin asti, kunnes ne päätettiin evakuoida väestön ohella. Toisin kuin talvisodassa, jatkosodan aikana asiakirjoja ei kuitenkaan juurikaan tuhoutunut, jäänyt Neuvostoliiton haltuun tai piilotettu. Jälkimmäiseen vaikutti mitä todennäköisimmin tieto siitä, että tällä kertaa lähtö tulisi olemaan lopullista, minkä lisäksi onnistunut evakuointi talvisodan aikana on saattanut toimia kannustimena. Todennäköisesti talvisodan tapahtumista oli otettu oppia myös siinä mielessä, että tällä kertaa sotatoimiin oli osattu varautua ja arkistojen suojelussa tiedettiin mitä saattoi tapahtua, minkä vuoksi myös pahimmilta tuhoilta vältyttiin.

Sotien päätyttyä ratkaistavana olivat paitsi sotakorvaukset, evakkojen kotiuttaminen ja koko väestön hyvinvoinnin takaaminen, myös siirtoseurakuntien ja niiden arkistojen asema kun tilanne alkoi näyttää siltä, että Karjalasta oli lähdetty lopullisesti. Vuoden 1944 jälkeen tehtiin useita esityksiä siirtoseurakuntien suhteen ja niiden olemassaoloa puolustettiin ja vastustettiin monin eri perustein. Monet niistä, jotka olivat tehneet paljon töitä niin Karjalan jälleenrakennuksen kuin evakkojen kotiuttamisen hyväksi, puhuivat myös sen puolesta, että mikäli siirtoseurakunnat lakkautettaisiin, niiden arkistoinneista tulisi muodostaa yksi keskusarkisto ja karjalaisen väestön muunkinlaisesta hengellisestä hyvinvoinnista huolehdittaisiin. Vuosikymmenen loppua kohden ilmapiiri oli hiljalleen muuttunut, keskustelu siirtoseurakuntien jatkamisesta kuihtunut ja monin paikoin alettiin olla sitä mieltä, että siirtoseurakunnat olivat tulleet tiensä päähän. Suuri osa evakuoidusta väestöstä kuului uusien kotipitäjiensä seurakuntiin, sielunhoidollista työtä pystyttiin jatkamaan ilman siirtoseurakuntiakin ja suunnitteilla ollut väestökirjanpitoikin puhui siirtoseurakuntien lakkauttamisen puolesta.

Etenkin tuomiokapitulin, joka kuului nyt uudelleen nimettyyn Mikkelin hiippakuntaan, edustajat huomauttivat, että mikäli siirtoseurakunnat lakkautettaisiin, niille kuuluvat arkistot tulisi saada koota yhdeksi keskusarkistoksi sen sijaan, että ne hajautettaisiin eri puolille Suomea. Sodan päätyttyäkin tuomiokapitulilla oli huomattava päätäntävalta

tällaisissa asioissa, ja niinpä sitä myös keskusarkistoasiassa kuunneltiin. Ratkaisu oli monessa mielessä poikkeuksellinen: Suomessa ei ollut koskaan aikaisemmin tehty vastaavaa eikä sittemmin ole tehtykään. Uusi keskusarkisto sijoitettiin Mikkeliin, minne oli muutoinkin keskittynyt paljon Karjalan kirkollista toimintaa. Useiden organisaatiouudistusten myötä lakkautettujen seurakuntien keskusarkisto on nykyisin osa Kansallisarkistoa Mikkelin toimipisteessä, ja toimii edelleen esimerkiksi suku- ja historiantutkimuksen tärkeänä apuna.

Koko tapahtumaketjun ajalta – arkistojen varhaisesta suojelusta lakkautettujen seurakuntien keskusarkiston muodostamiseen – on havaittavissa monenlaista vallankäyttöä ja sen perusteella myös asiakirjojen kohtaloissa voidaan nähdä erilaisia tyyppejä. Vallankäyttöä on tapahtunut alkujaan jo valtion taholta arkistolainsäädännön muodossa, mutta ennen kaikkea arkistomaailmalle tutumpaa vallankäyttöä ja arvonmäärittystä tehtiin vuoden 1939 syksyllä: vanhimmat asiakirjat luokiteltiin ikänsä ja historiallisuutensa vuoksi arvokkaimmiksi, minkä vuoksi niiden suojeluun kohdistui erityistä mielenkiintoa, kun taas jatkuvasti käytössä olleet asiakirjat jätettiin kotiseurakuntiinsa, koska käytettävyyttä pidettiin tärkeämpänä kuin mahdollista tuhoutumisen tai vaurioitumisen uhkaa.

Kaiken kaikkiaan kirkonarkistojen pelastaminen talvi- ja jatkosodassa on hyvin ainutlaatuinen tapahtumaketju niin Suomen historian kuin myös arkistotieteen kentällä. Tapahtumiin liittyi monenlaista arvonmäärittystä ja vallankäyttöä, mikä on vaikuttanut suuresti siihen, minkälaiseksi arkisto on sittemmin muodostunut. Tuolloin tehdyt valinnat johtivat monin tavoin siihen, mitä tietoa Karjalasta ja karjalaisista on nykyisin saatavilla, millä on tärkeä rooli niin tutkimuksen kuin myös väestön identiteetin kannalta. Kyseessä on ollut kirkon osalta suuri voimanponnistus, mitä ei kenties tule nykyään helposti ajatelleeksi Karjalan kirkonarkistoihin tutustuessa. Näiden evakuoitujen asiakirjojen kohtalo on kuitenkin paitsi tärkeä osa kansallista menneisyyttä, merkittävää kenties myös tulevaisuuden kannalta.

Lyhenteet

AK	Armeijakunta
AsK.	Asetuskokoelma
KA	Kansallisarkisto
Kiertok.	Kiertokirje
Ptk.	Pöytäkirja
TMSRKA	Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan arkisto
VLH	Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkisto
VTA	Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto

Alkuperäislähteet

Kansallisarkisto

Armeijakunta. Esikunnan järjestely-, liikekannallepano- ja operatiivinen toimisto (toimisto III)

- Evakuointia koskevat asiakirjat (1931–1935) Had 1

Mikkelin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto

- Pöytäkirjat 1940–1949

Viipurin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto

- Pöytäkirjat 1939–1942 Ca 43–48
- Lähetettyjen kirjeiden ja päätösten konseptikirjat 1939–1943 Da 43–45, 48

Viipurin tuomiokirkkoseurakunnan arkisto

- Kertomuksia seurakunnan tilasta II Dc

Viipurin lääninhallituksen lääninkanslian arkisto

- Viipurin läänin väestönsuojelutarkastajan asiakirjat 1937–1944 Hh 7

Sanomalehdet

Kotimaa 1943–1944.

Painetut lähteet

Cederberg, A. R., *Maamme kirkonarkistot. Opas kirkonarkistojen käyttäjille*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XIV, Helsinki 1916.

Koponen, Emil & Viitanen, Eero: *Viipurin viimeiset päivät. Asiakirjojen ja omien kokemusten perusteella kuvattuna*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvoo 1941.

Loimaranta, Yrjö: *Viipurin hiippakunta vuosina 1932–1937. Viipurin hiippakunnan pappeinkokoukselle lokak. 19–22 p:nä 1937*. Sortavala 1937.

Loimaranta, Yrjö: *Viipurin hiippakunta vuosina 1937–1942. Viipurin hiippakunnan pappeinkokoukselle lokak. 6 – 8 p:nä 1942*. Mikkeli 1942.

Piispanen, Pauli: *Karjalan kirkkoja rakentamassa. Kirkkoja Karjalaan r.y. ja Kirkon lahja r.y.* Helsinki 1972.

Pärnänen, Eevertti: *Uudenkirkon seurakunta sodan alkaessa ja sitä seuranneen nk. välirauhan aikana*. Osa teoksesta *Uusikirkko muistelmina ja kuvina* (toim. H. Sirkiä). Uusikirkko-Säätiö, Karjalohja 1955.

Rapeli, Toivo: *Viipurin hiippakunnan siirtoseurakunnat I. Tutkielma*. Mikkelin hiippakunnan tuomiokapitulin arkisto. 1947.

Rapeli, Toivo: *Toivo Rapeli muistelee. Matkaanlähtö*. K. J. Gummerus Osakeyhtiön kirjapaino. Jyväskylä 1978.

Salomies, Ilmari: *Viipurin–Mikkelin hiippakunta 1942–1947. Mikkelinhiippakunnan pappeinkokoukselle esittänyt Ilmari Salomies*. Mikkeli 1947.

Santavuori, Aapo: *Muistoja Kannakselta ja Viipurista. Vanhan papin kertomaa*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki 1963.

Suomen tilastollinen vuosikirja 1938, sivu 56, taulukko 26.

http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/69246/stv_1939.pdf?sequence=1&isAllowed=y

[haettu 27. syyskuuta 2018]

Suomen tilastollinen vuosikirja 1940, sivu 14, taulukko 13.

Wäenlasku maaliskuussa 1870 Helsingin, Turun, Wiipurin ja Oulun kaupungissa. Kansalliskirjaston julkaisuarkisto Doria: Tilastollinen toimisto [haettu 10. elokuuta 2018]

Kirjallisuus

Ahokas, Osmo: *Karjalan kannaksen evakuointi. Evakuointisuunnitelmat 1922–1944 ja evakuointien karu todellisuus*. Pilot-kustannus Oy 2004.

Anhava, Helena: *Toimita talosi. Muistijälkiä*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki 2006.

Arkistojen portti: *Evangelis-luterilaiset seurakunnat*
http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Evangelis-luterilaiset_seurakunnat
[haettu 23. marraskuuta 2017]

Arkistojen portti: *Seurakuntien arkistot*
http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Teema:_Seurakuntien_arkistot
[haettu 23. marraskuuta 2017]

Arkistojen portti: *Viipuriin liittyvät aineistot*
http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Viipuriin_liittyv%C3%A4t_aineistot
[haettu 19. helmikuuta 2018]

Arkistojen portti: *Ortodoksiset kirkonarkistot*
http://wiki.narc.fi/portti/index.php/Ortodoksiset_kirkonarkistot
[haettu 2. elokuuta 2018]

Arkistolaitos: *Arkistowiki. Asiakirjahallinnan sanasto*. 2011.
http://wiki.narc.fi/arkistowiki/index.php/Sanasto_etusivu
[haettu 2. elokuuta 2018]

Blomstedt, Yrjö: *A. R. Cederberg*. Artikkeliteoksessa *Suomalaisia historiantutkijoita. Historiallisen yhdistyksen juhlakirja 1890–1965*, toimittaneet Tommila, Päiviö; Jutikkala, Eino; Suolahti, Eino E. & Blomstedt, Yrjö. Werner Söderström osakeyhtiö, Porvoo 1965.

Blouin, Francis X. Jr. & Rosenberg, William G. *Processing the Past. Contesting Authority in History and the Archives*. Oxford University Press, New York 2011.

Cook, T. & Schwarz, Joan, M. *Archives, records and power: from (postmodern) theory to (archival) performance*. Julkaistu lehdessä *Archival Science* 2, 171–185, 2002.

Eskola, Juha & Suoranta, Jari: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Osuuskunta vastapaino, Tampere 1998.

Gadamer, Hans-Georg: *Teksti ja tulkinta*. Artikkeliteoksessa *Hermeneutiikka. Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*, toimittanut Nikander, Ismo. Vastapaino, Tampere 2004.

Gilliland, Anne J.: *To what lengths the 'Physical and Moral Defence of the Record' in times of conflict and exigency?* Julkaisu lehdessä *Archives and Records* VOL. 39 NO. 2, 117–138, 2018.

Haggrén, Georg; Halinen, Petri; Lavento, Mika; Raninen, Sami & Wessman, Anna: *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle.* Gaudeamus Oy, Helsinki 2015.

Hemming, Mia: *Hermeneutiikka historian tutkijan filosofisena kontekstina.* Ennen ja Nyt. Historian tietosanomat 2/2003.

<http://www.ennenjanyt.net/2-03/hemming.htm> .

[haettu 27. toukokuuta 2018]

Henttonen, Pekka: *Johdatus asiakirjahallinnan tutkimukseen.* Avain ja BTJ Finland Oy, Helsinki 2015.

Hiltunen, Pentti: *Arkistojen suojelu talvi- ja jatkosodan poikkeuksellisissa olosuhteissa Viipurin maakunta-arkiston arkistopiirissä.* Ylemmän arkistotutkimuksen kirjoitelma, 2005.

Hoppu, K. W. & Kansanaho, Erkki: *Koivisto. Sen vaiheista, asukkaista ja elinkeinoista.* Koivikko-Säätiö, Porvoo 1953.

Huuskonen, Aarne: *Kirkot ja uskonnollinen elämä.* Osa teoksesta *Viipurin kaupungin historia V-osa*, Torkkelin säätiö, Helsinki 1978.

Hänninen, Anne: *Näkökulmia arkistosta.*

<http://nakokulmiaarkistosta.blogspot.com/2010/08/kadonneiden-seurakuntien-arkisto.html>

[haettu 3. elokuuta 2018]

ICOMin museotyön eettiset säännöt.

<https://icomfinland.fi/new-page/>.

[haettu 27. syyskuuta 2018]

Jimerson, R. C.: *Archives power. Memory, accountability, and social justice.* Society of American Archivists, Chicago 2009.

Joutsivuo, Timo & Lehtonen Tuomas M. S.: *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa.* Kustannusosakeyhtiö Tammi, Helsinki 2002.

Kallioniemi, Jouni: *Viipuri suursodassa 1939–1944.* Kirjaveteraanit Oy, Turku 1990.

Kallioniemi, Jouni: *Viipuri sodissa 1939–1944*. Osa teoksesta *Viipurin seitsemän vuosisataa* (toim. Jouni Kallioniemi), Kirjaveteraanit Oy, Turku 1993.

Kannisto, Heikki: *Ymmärtäminen, kritiikki ja hermeneutiikka*. Osa teoksesta *Nykyajan filosofia*, toimittaneet Niiniluoto, Ilkka & Saarinen, Esa. Werner-Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 2002.

Kansallisarkisto: *Aineistot Mikkelissä*.

<https://www.arkisto.fi/fi/aineistot/kansallisarkiston-aineistot/aineistot-ja-niiden-kaytto-4>
[haettu 4. elokuuta 2018]

Kansanaho, Erkki: *Kirkko Karjalassa*. Pohjois-Karjalan kirjapaino Oy, Lappeenranta 1985.

Kansonen, Mervi: *Luterilaisten seurakuntien evakkotiet*. Osa teoksesta *Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Antreasta Äyräpäähän – hiljaiset kirkot* (toim. Rinno, Soile & Laukkanen, Minna). Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta 1997.

Kemppi, Hanna: *Karjalan ja Petsamon ortodoksisten seurakuntien arkkitehtuuri*. Artikkeliteoksessa *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpäähän – hiljaiset kirkot*, toimittaneet Thomenius, Kristina & Laukkanen, Minna. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta 1997.

Kirkon asiakirjahallinto ja arkisto

<http://sakasti.ev1.fi/sakasti.nsf/sp?open&cid=ContentACA3B>
[haettu 25. syyskuuta 2018]

Korhonen, Rauno: *Suomen väestökirjanpidon historiaa*. Pandecta Oy, Lapin yliopistopaino, Rovaniemi 1999.

Kotimaa Oy

<https://www.kotimaa24.fi/kotimaa/>
[haettu 25. syyskuuta 2018]

Kuujo, Erkki & Lakio, Matti: *Viipurin pitäjän historia II vuodesta 1865*. Viipurin maalaiskuntalaisten pitäjäseura ry, Mänttä 1982.

Laitila, Teuvo: *Jumalat, haltiat ja pyhät. Eletty ortodoksisuus Karjalassa 1000–1900*. Suomen kirkkohistoriallinen seura, societas historiae ecclesiasticae fennica, Helsinki 2017.

Lankinen, Juha: *Menetetty Viipuri*. Osa teoksesta *Viipurin seitsemän vuosisataa* (toim. Jouni Kallioniemi), Kirjaveteraanit Oy, Turku 1993.

Laurila, Bror: *Talvisodasta jatkosotaan. Viisitoista kuukautta välirauhan aikaa*. Kustannusosakeyhtiö Fennia, Espoo 1986.

Luoma, Pekka: *Karjalan kannaksen väestönsiirrot ja evakuoinnit jatkosodan aikana 1941–1944*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto, Helsinki 1977.

Lybeck, Jari et. al.: *Arkistot yhteiskunnan toimiva muisti. Asiakirjahallinnon ja arkistotoimen oppikirja*. Arkistolaitoksen toimituksia 2, Helsinki 2006.

Martikainen Unto: *Uskonelämää Karjalassa*. Joensuu 2017.

Mattila, Ouri: *Tuomiokapitulin matka Viipurista Mikkeliin*. Artikkelit teoksessa *Kaakonkulman kapituli. Savonlinnan, Viipurin ja Mikkelin hiippakunta 1897–2004*, toimittaneet Mattila, Ouri; Mäkitalo, Tuula & Peura, Esa-Matti. Paavali Juustenin säätiö, Kirjapaja Oy, Helsinki 2004.

Mbembe, Achille: *The Power of the Archive and its Limits*. Osa teoksesta *Refiguring the Archive*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 2002.

Murtorinne, Eino: *Die nordischen Kirchen im zweiten Weltkrieg*. Artikkelit teoksessa *Nordische und deutsche Kirchen im 20. Jahrhundert. Referate auf der Internationalen Arbeitstagung in Sandbjerg/Dänemark 1981*, toimittanut Carsten, Nicolaisen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1982.

Murtorinne, Eino: *Suomen kirkon historia 4. Sortovuosista nykypäiviin 1900–1990*. Werner-Söderström Osakeyhtiö, Porvoo, Helsinki, Juva 1995.

Niemelä, Jari: *Kristinuskon merkinnöistä väestörekisteriksi. Kirkollinen väestökirjanpito Turun hiippakunnassa 1600-luvulta 1820-luvulle. Esimerkkialueena Porin rovastikunta*. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja 22, Turku 1991.

Nuorteva, Jussi & Happonen, Päivi: *Suomen arkistolaitos 200 vuotta*. Arkistolaitoksen toimituksia 19. Bookwell, Porvoo 2016.

Partanen, Jukka: *Viipurin arkistoluetteloinnille takaisku*. Artikkelit Suomen sukututkimusseuran jäsenviesti Jalmarissa, 6/2016.

Polvinen, Tuomo: *J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö 3 1939–1944*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo, Helsinki, Juva 1995.

Pounds, N. J. G: *A History of the English Parish. The Culture of Religion from Augustine to Victoria*. Cambridge University 2000.

Ripatti, Jaakko: *Mikkelin hiippakunta jälleenrakennusvaiheesta nykypäivään*. Artikkelit teoksessa *Kaakonkulman kapituli. Savonlinnan, Viipurin ja Mikkelin hiippakunta 1897–*

2004, toimittaneet Mattila, Ouri; Mäkitalo, Tuula & Peura, Esa-Matti. Paavali Juustenin säätiö, Kirjapaja Oy, Helsinki 2004.

Ripatti, Jaakko: *Karjalan luterilaiset seurakunnat evakossa. Viipurin-Mikkelin hiippakunta, sota ja siirtoseurakunnat 1939–1949*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2014.

Ruuth, Martti: *Kirkon elämää Kotimaan kuvastimessa. Vuosisatamme aatehistoriaa*. Kirjapaja, Helsinki 1949.

Savinainen, Päivi: *Piirteitä ortodoksisten seurakuntien ja luostareiden evakuoinnista*. Artikkeliteoksessa *Karjalan ja Petsamon ortodoksiset kirkot ja kirkkotaide. Antreasta Äyräpäähän – hiljaiset kirkot*, toimittaneet Thomenius, Kristina & Laukkanen, Minna. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1b. Lappeenranta 1997.

Seurakunnan arkiston tehtäväluokitus, arkistosääntö ja arkistonmuodostussuunnitelma
<http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/sp?open&cid=Content433A19>
[haettu 24. marraskuuta 2017]

Siiskonen, Harri: *Yleisen historian tutkimuksen kasvun ja eriytymisen vuosikymmenet*. Artikkeliteoksessa *Historia eilen ja tänään. Historiantutkimuksen ja arkeologian suunnat Suomessa 1908–2008*. Suomen Tiedeseura, Helsinki 2009.

Tepora, Tuomas: *Sodan henki. Kaunis ja ruma talvisota*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki 2015.

Toiviainen, Kalevi: *Kaakonkulman hiippakunta 1897–1945*. Artikkeliteoksessa *Kaakonkulman kapituli. Savonlinnan, Viipurin ja Mikkelin hiippakunta 1897–2004*, toimittaneet Mattila, Ouri; Mäkitalo, Tuula & Peura, Esa-Matti. Paavali Juustenin säätiö, Kirjapaja Oy, Helsinki 2004.

Tontti, Jarkko: *Olemisen haaste – 1900-luvun hermeneutiikan päälinjat*. Essee teoksessa *Tulkinnasta toiseen. Esseitä hermeneutiikasta*, toimittanut Tontti, Jarkko. Vastapaino, Tampere 2005.

Turtola, Martti: *Viipurin lääni toisessa maailmansodassa. Osa teoksesta Viipurin läänin historia V. Karjala itärajan varjossa*, toimittaneet Kaukiainen, Yrjö & Nurmiainen, Jouko. WS Bookwell Oy, Porvoo 2010.

Vahtola, Jouko: *Suomen historian tutkimus viime vuosikymmenillä*. Artikkeliteoksessa *Historia eilen ja tänään. Historiantutkimuksen ja arkeologian suunnat Suomessa 1908–2008*. Suomen Tiedeseura, Helsinki 2009.

Valtonen, Marjo Rita: *Monitahoinen tehtäväkenttä. Osa teoksesta Johdatus asiakirjahallinnan tutkimukseen*. Avain ja BTJ Finland Oy, Helsinki 2015.

Viipurin tuomiokirkkoseurakunta

<http://hiski.genealogia.fi/seurakunnat/srk?CMD=SRK&ID=625&TYPE=HTML>

[haettu 2. elokuuta 2018]

Vuolanto, Ville: *Tutkimusprosessi, metodit ja historiantutkimuksen ominaislaatu*. Historiallinen Aikakauskirja 3/2007, s. 304–316.

What is appraisal? 2013.

<http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/what-is-appraisal.pdf>

[haettu 27. syyskuuta 2018]

Ylikangas, Heikki: *Mitä on historia ja millaista sen tutkiminen*. Art House, Helsinki 2015.